

54531

HARRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
İSLAM MEZHEPLERİ TARİHİ BİLİM DALI

**FAHRUDDİN ER-RAZİ'YE GÖRE İSLAM
MEZHEPLERİNİN TASNİFİ**
(Yüksek Lisans Tezi)

Danışman

Yrd.Doç.Dr. İsmail YÖRÜK

54531

Hazırlayan

N. Kemal KARABİBER

T.C. YÜKSEK LİSANS
DOKÜMANİSTİĞİ

Şanlıurfa-1996

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	I
KISALTMALAR.....	VII
ÖNSÖZ.....	1
GİRİŞ.....	3
A. KONUNUN ÖNEMİ	3
B. SINIRLARI	3
C. METODU	4
D. AMACI.....	4
E. KAYNAKLARI.....	4
F. MEZHEP VE FIRKA KAVRAMLARI.....	6
G. MÜSTAKİL MEZHEP SAYILABİLME ŞARTLARI	7
H. YETMİŞÜÇ FIRKA HADİSİ	8
I. FIRKALARINTASNİFİ.....	12

İBÖLÜM**FAHRUDDİN er-RAZİ'NİN HAYATI VE ESERLERİ**

A. HAYATI	17
1. İsmi.....	17
2. Doğumu	17
3. Yetişmesi	17
4. Vefatı	19
B. ESERLERİ.....	20
C. YAŞADIĞI DÖNEM.....	24

II BÖLÜM

FAHRUDDİN er-RAZİ'YE GÖRE İSLAM MEZHEPLERİNİN TASNİFİ

A. MU'TEZİLE	27
a. Mutezile Fırkaları Arasındaki Müşterek Hususlar Açıklanması	
Hakkındadır	27
b. Bu Fırkaya Mu'tezile Denmesinin Sebepleri	30
c. Mutezile Fırkaları	30
1. Geylâniyye	30
2 Vâsiliyye	31
3 Amriyye	32
4 Huzeyliyye	33
5 Nazzâmiyye	33
6 Sumâmiyye.....	34
7 Bişriyye.....	35
8. (zikredilmemiş).....	35
9. Muzdariyye	35
10. Hişâmiyye.....	36
11. Câhızıyye.....	36
12. Cübbâiyye.....	37
15. Ahşediyye	38
16. Hayyâtiyye.....	38
17. Huseyniyye.....	39
B. HAVARİC	
1. Muhakkemiyye	41
2. Ezârîka	41
3. Necedât	42
4. Beyhesiyye	43

III

5. A'cârîde	43
6. Saltiyye	44
7. Meymûniyye	44
8. Hamziyye	45
9. Halfiyye	45
10. Etrâfiyye.....	46
11. Şuaybiyye	46
12. Hâzimiyye.....	47
13. Sa'lebiyye.....	47
15. Ahnesiyye.....	48
16. Ma'bediyye.....	48
17. Ruşeydiyye.....	48
18. Mükremiyye	49
18. Ma'lûmiyye ve Mechûliyye.....	49
19. İbâdiyye	50
20. Asferiyye.....	51
21. Hafsiyye	51

C. RAFİZİLER

1. Zeydiyye	53
a. Cârüdiyye.....	54
b. Süleymâniyye	54
c. (zikredilmemiş).....	55
2. imâmiyye	55
a. (zikredilmemiş)	56
b. Bâkriyye	56
c. Nâmusiyye.....	56
d. İ'mâdiyye	57
e. Şamtiyye	57

f. İsmâiliyye.....	57
g. Mübarekiyye	58
h. Memtûriyye.....	58
ı. Kat'ıyye	58
i. Müseviyye.....	59
j. Askeriyye.....	59
k. Ca'feriyye	60
l. Ashâbu'l-intizâr.....	60
3. Ğulât	61
a. Sebeiyye	61
b. Benâniyye.....	62
c. Hattâbiyye.....	63
d. Muğfriyye	64
e. Mensûriyye	64
f. Cenâhiyye.....	65
g. Mufavvida.....	65
h. Ğurâbiyye.....	65
ı.(İsimsiz).....	66
i.(İsimsiz)	66
j. Kâmiyye	67
k. Nusayriyye.....	67
l. İshakiyye	67
m. Ezeliyye	68
n. Keyyâliyye.....	68
4. Keysâniyye.....	69
a. Kerbiyye	69
b. Muhtâriyye	70
c. Hâşimiyye	71

d. Râvendîyye.....	71
D. MÜŞEBBİHE	73
1. Hakemiyye	74
2. Cevalikiyye.....	74
3. Yunusiyye.....	75
4.Şeytaniyye.....	75
5. Havâriyye.....	75
E. KERRAMİYYE.....	77
F. CEBRİYYE	79
1. Cehmiyye	79
2. Neccariyye.....	80
3. Dırâriyye	81
4. Bekriyye	81
G. MÜRÇİE	83
1.(zikredilmemiş).....	83
2. Gassaniyye	84
3. Yevmiyye	85
4. Sevbaniyye.....	85
5. Halidiyye.....	86
H. SUFİYYE	87
1. Eshâbu'l-Adât	88
2. Eshâbu'l-İbadat	88
3. Eshâbu'l-Hakikat.....	89
4. Nûriyye.....	89
5. Hulûliyye.....	89
6. Mübâhiyye	89
I. BAZI İSLAMİ FIRKALARININ AÇIKLANMASI.....	90
İ. İSLAM İÇERİSİNDE ZUHUR EDİP, FAKAT MÜSLÜMAN OLMAYAN FIRKALAR	90

1. Batıniyye	90
2. Sabbahiyye	91
3. Nâsriyye.....	91
4. Karamîtiyye	91
5. Babekiyye	92
6. Muknaiyye	92
7. Seb'iyye.....	92
J. İSMİ VE HAKİKATİ BAKIMINDAN İSLAM DIŞI FIRKALAR.....	92
1. Yahudilik	92
a. Ananiyye	93
b. İseviyye	93
c. Maadiyye.....	93
d. Samiriyye.....	93
2. Hristiyanlık.....	93
a. Melkaniyye	93
b. (İsmi zikredilmemiştir)	93
c. Yakubiyye.....	93
d. Furfuryusiyye	93
e. Ermenusiyye.....	94
K. MECUSİLER.....	94
1. Zeradıştîiyye	94
L. SENEVİYYE	94
1. Maneviyye (Maniheizm).....	94
2. Deysaniyye	95
3. Martuniyye	95
4. Mazdekiyye.....	95
M. SABIİLER.....	95
N. FİLOZOFLAR	96
SONUÇ.....	98
BİBLİYOGRAFYA.....	100

KISALTMALAR

- a.g.e. : Adı Geçen Eser
b. : İbn, Bin
bkz. : Bakınız
c. : Cild
çev. : Çeviren
D.I.B.Y. : Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları
H. : Hicri
Hz. : Hazreti
M. : Miladi
nşr. : Neşreden
s. : Sayfa
sad. : Sadeleştiren
thk. : Tahkik eden
ts. : Tarihi yok
v. : Vefat
Yay. : Yayınları
ys. : Yer yok

ÖNSÖZ

Müslümanlar, daha Hulefa-i Raşidin dönemlerinde baş döndürücü bir hızla, Atlas Okyanusundan Çin sınırlarına kadar uzanan beldelere İslam mesajını ulaştırmış ve geniş bir kültür coğrafyasına sahip olmuşlardır. Daha sonraki dönemlerde Nassların farklı yorumlanmasından kaynaklanan görüş ayrılıkları, iç karışıklıkların doğurduğu kamplaşmalar, dinde aşırıya kaçma, iktidar hırsı ve cehalet neticesinde bu geniş coğrafyada bir çok mezhep ortaya çıkmış ve bu mezheplerin hepsi de görüşlerini Kur'an ve Sünnet'e dayandırmaya çalışmışlardır. Bunların arasında İslam düşüncesinin gelişmesine büyük katkıları olanlar bulunduğu gibi, görüşlerinde aşırılığa gitmek suretiyle, ehl-i bid'attan sayılanlar ya da İslam dairesinin dışına çıkanlar da olmuştur.

İslam Mezhepleri Tarihi, tarihin seyri içerisinde gelişen ve yayılan İslam düşüncesinin safhaları hakkında fikir vermesi bakımından önemli bir yer tutar. Bu tarihi gelişim seyri bilinmeden İslam toplumunu ve dini ilimleri doğru bir şekilde değerlendirebilmek mümkün değildir.

Bu ilimle uğraşan tarihçiler, güntümüze kadar ortaya çıkan mezhepler hakkında bize bilgi vermekle beraber, bunlar arasındaki farklılık ve benzerliği ortaya koyabilmek için de onları çeşitli tasniflere tabi tutmuşlardır. Her ne kadar bu düşünceler hakkındaki kanaati bizim değerlendirmemize bıraksalar da bu mezheplerin hangisinin ehl-i bid'at, hangisinin doğru yolda olduğunu yine İslam Mezhepleri Tarihçilerinin bize kadar naklettikleri bilgilerden öğrenmekteyiz.

Biz de bu çalışmamızda, Fahrüddin er-Râzî (606/1209)'nin İslam Mezhepleri Tarihi ile ilgili olan "*İ'tikâdâtü Fıraki'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn*" adlı eserini esas alıp, diğer İslam Mezhepleri Tarihçilerinin, eserlerindeki tasniflerini de göz önünde bulundurarak, mezhepler hakkında genel bir bilgi vermeye çalıştık. Râzî'nin adı geçen eseri, mezhepler hakkında çok kısa ve özlü bilgiler vermekle beraber, hiçbir müellifin müstakil fırka olarak kabul etmediği Süfîyye'ye ayrı bir fırka olarak tasnifinde yer vermesi bizi böyle bir çalışma yapmaya sevkeden amillerden biri olmuştur. Ayrıca bu çalışmamızı Râzî'nin bize naklettiği bu bilgiler ışığında, diğer Mezhepler Tarihçilerinin eserlerinden de istifade ederek genişletmeye çalıştık.

Çalışmamız, giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında İslam Mezhepleri

hakkında genel bilgilerle, müelliflerin yapmış oldukları tasniflere yer verilmiştir. Birinci bölümde, Râzî'nin hayatı, eserleri ve yaşadığı dönem kısaca ele alınmıştır. İkinci ve son bölümde ise, Râzî'nin "*İ'tikâdâtü Firaki'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn*" adlı eseri esas alınarak, O'nun ortaya koyduğu mezhepleri tasnifine yer verilmiştir. Râzî, İslam Mezhepleri hakkında verdiği özet bilgilerin tamamı tarafımızdan tercüme edilerek, mezheplerle ilgili kısımları çalışmamızın odak noktasını teşkil ettiğinden, daha geniş olarak ele alınmıştır. Bu nedenle, dipnotlar asıl metne göre daha çok yer kaplamaktadır. Asıl metin, büyük puntolarla, tamamlayıcı bilgileri ihtiva eden dipnotlar da küçük puntolarla yazılmıştır. Dipnotlarda istifade edilen eserlerin yalnızca müellif isimleri veya sadece eser ismi verilerek kısaltma yoluna gidilmiştir. Ayrıca eserin bütünlüğünü korumak amacıyla, dinler ve felsefî görüşlerle ilgili kısmı sadece tercüme edilmekle yetinilmiş, herhangi bir yorum ve açıklama yönüne gidilmemiştir.

Bu çalışmamızda, gerek konu ve kaynak tesbiti ve gerekse yapıcı tenkitlerinden dolayı tez danışmanım Yrd.Doç.Dr. İsmail YÖRÜK Bey'e ve emeği geçen tüm arkadaşlarıma teşekkürü bir borç bilirim.

N.Kemal KARABİBER
Şanlıurfa-1996

GİRİŞ

A. KONUNUN ÖNEMİ

Bir kısım Mezhepler Tarihçisi, bir mezhebin görüşlerini nakletmekle yetindiği halde, diğerleri mezheplerin görüşlerini naklettikten sonra red veya kabul yoluna giderek kritiğe tabi tutmuşlardır. Yine bir çok müellif, mezheplerin ortaya çıkışını hazırlayan sebepler üzerinde durmamış, sadece mezhep kurucusu sayılan şahısların görüşlerini nakletmiş ve bu görüşleri incelemekle işe başlamışlar, diğer bir ifadeyle mezheplerin doğmasına etki eden bir takım siyasi, ictimai, iktisadi ve tarihi olayların tesiri hakkında herhangi bir bilgi vermemişlerdir. Halbuki mezheplerin doğuşuna etki eden şartlar bilinmeden görüşlerinin bir temele oturtulması ve sıhhatli bir değerlendirmesinin yapılması, o mezhep hakkında verilecek hükmün yeterince isabetli olmaması sonucunu doğurabilir.

Mezhepler tarihi müelliflerinin kendi kanaatlerine göredeğişik tasnifler yaptığını görmekteyiz. Bu tasniflerde ya belirli inanışlar arasındaki benzerliklere işaret edilmiş, ya da bir sınıflama yoluna gidilmiştir. Bizim Yüksek Lisans Tez konusu olarak Râzî'nin *İ'tikâdatu'l-Fıraki'l-Müslimin ve'l-Müşrikin* adlı eserini esas almamızın nedeni, öncelikle Râzî'nin yaşadığı döneme kadar ortaya çıkan mezheplerin çoğu hakkında kısa ve özlü bilgiler vermiş olmasında yatmaktadır. Râzî bu eserinde yüzü aşkın mezhebin görüşlerine yer vermiştir. Razi'nin eserini önemli kılan bir başka temel özellik ise, onun Sûfi fırkalardan bahsetmiş olmasıdır. Bilindiği gibi Razi'den önceki müelliflerin hiçbiri, Sûfileri ayrı bir fırka olarak ele almamıştır. Kendisinin "bu ümetin fırkalarını anlatanların çoğu, Sûfileri bahis konusu etmemişlerdir"¹ ifadesi bunun bir delilidir.

B. SINIRI

Biz bu çalışmamızda Fahrüddin Râzî'nin, "*İ'tikâdatu Fıraki'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn*" adlı eserini esas alarak bu sahada yazılmış kitaplarla bir karşılaştırma yapmaya

¹ Râzî, Fahrüddin, *İ'tikâdatu Fıraki'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn*, s.72.

çalıştık. Çalışmamız Razinin yaşadığı asra kadar olan dönemi kapsamaktadır.

C. METODU

Aslında çok karmaşık olan mezhepleri düzgün bir şekilde tasnife tabi tutmanın güçlüğü meydandadır. Mezhepler Tarini kaynakları incelendiğinde bu güçlük açıkça görülecektir. Razi'nin tasnifinde istenen düzeyde olmamakla birlikte diğer tasniflere göre daha düzenlidir. Biz de bu kanaatimizi koruyarak çalışmamızda Razi'nin tasnifini esas kabul ettik. Ek açıklamalar, tasnifte yer almayan mezhepler, yorumlar ve benzeri düşünceler dipnotta gösterilmiştir. Bu yüzden dipnotlar metne göre daha geniş yer tutmuştur. Bu arada Mezhep Tarihçilerinin alışılmış olduğu geleneğe uyulmayarak İslam dışı din ve mezhepler ve bunlarla ilgili bölümler değerlendirmeye tabi tutulmamış, ancak eserin bütünlüğünü bozmamak gayesiyle sadece tercüme etmekle yetinilmiştir. Diğer yandan, Razi'nin aslı arapça olan *İ'tikâdâtü Fıraki'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn* adlı eserinin tamamı tarafımızdan Türkçeye tercüme edilerek, büyük puntolar şeklinde sayfa üstlerinde verilmiştir.

D. AMACI

Çalışmamızda, esas gayemiz Razi gibi önemli bir şahsiyetin, İslam mezhepleriyle ilgili bize kısa ve öz bilgiler sunan ve daha önceki eserlerde rastlamadığımız Sûfi fırkalarına yer vermek suretiyle orijinal bir eser haline getirdiği *İ'tikadatu'l-Fıraki'l-Müslimin ve'l-Müşrikin* adlı kitabını tanıtarak ve onda bulunmayan eksik bilgileri diğer benzeri kitaplardan tamamlayarak daha mükemmel hale getirmek ve mezhepler hakkında istenen derli toplu bilgileri vermektir. Ayrıca diğer bir amacımız da bu eserin klasik dönem eserleri ile karşılaştırmasını yaparak, Razi'nin bu kıymetli eserinin Mezhepler Tarihi kaynakları içerisindeki yerini ortaya koymak olacaktır.

E. KAYNAKLARI

Mezhepler hakkında bize bilgi veren "*Makalât*", "*Fırak*" ve "*Milel ve Nihal*" türünde eserlerin ancak bir kısmı günümüze kadar gelebilmişlerdir. Savaşlar nedeniyle kütüphanelerin tahrip edilip kitapların imha edilmeleri; özellikle, mezhepler ile ilgili kitapların, muhalif mezhep mensuplarının katı tutumlarından dolayı, karşıt görüşteki kitapları ortadan kaldırmaları mezheplertarihi ile ilgili temel eserlerin bir kısmının günümüze kadar

gelemeyişlerinin sebepleri arasında sayılabilir. Râzî'nin fırkalar ile ilgili olan *İ'tikadat*'ı da günümüze kadar gelebilen bazı ender eserlerden biri sayılmaktadır.

İslam toplumu içerisinde çıkan ilk fırkalar hakkında bize kadar gelen bilgilerin yeterli olmaması ve nakledilen bir çok görüşün taassuptan dolayı asliyetini kaybetmiş olması da başka bir eksikliklerdir. Fırkalar hakkında sıhhatli bilgi elde edebilmek için, bu fırkalara mensup müelliflerin eserlerine de müracaat etmek gerekir. Çünkü günümüze kadar gelen bilgiler muhalifleri tarafından başka yöne çevrilmiş olabilir. Bu durum bütün fırkalar için söz konusudur.

Mezhepler ile ilgili bilgiler veren tarafsızlık ilkesine uyan ilk ve en önemli eserlerden ilki, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail el-Eş'ari (324/936)'nin "*Kitabu'l-Makalâti'l-İslamiyyin ve İhtilâfi'l-Musallin*" adlı eseridir. Eş'ari bu eserini mutaassıplıktan uzak ve tarafsız bir şekilde nakiller yaparak herhangi bir kritiğe de tabi tutmamıştır. Eser üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümünde, ihtilafa düşen müslümanların on ana gruba ayrıldıklarını belirterek ayrı ayrı görüşlerine yer vermektedir (s.1-300)

İkinci bölüm ise, kelâmın ince meselelerini ve özellikle Mu'tezile'nin kelâmî görüşlerine ayrılmıştır. (s.301-481).

Üçüncü bölümde ise, insanların, Allah'ın isim ve sıfatları hakkındaki ihtilafları (s.483-582) ile fırkaların Kur'an hakkındaki görüşlerine temas edilmiştir. (s.582-611)

Eş'ari'den sonra gelen Bağdadi ve İsferraini başta olmak üzere bir çok müellif ondan nakiller yapmışlardır.

Dördüncü yüzyılda ise; Ebu'l-Huseyn Muhammed b.Ahmed b.Abdurrahman el-Malafî eş-Şafii (377/987)'nin "*et-Tenbih ve'r-Redd ala Ehli'l-Ehva' ve'l-Bida*" adlı eseriyle karşılaşırız. Bu eser Hz.Peygamberin yetmişüç fırka hadisi esas alınarak telif edilmiştir.

Hicri üçüncü asırda ehl-i sünnet dışındaki fırkalara mensup yazarlar da mezhepler tarihi ile ilgili eserler telif etmişlerdir. Bunların ilki, Ebu Muhammed el-Hasan b. Musa en-Nevbahti (310/922)'nin "*Kitabu Fıraki's-Şia*" sıdır. Eser bir çok fırka hakkında kısa bilgiler verdikten sonra, Şii fırkaları ve kollarından bahseder.

Mezhepler tarihçiliği geleneğini kesin çizgilerle belirten en eski eserlerin başında, Ebu Mansur Abdulkahir el-Bağdadi (429/1037)'nin "*el-Fark Beyne'l-Fırak*" adlı eseri gelmektedir. Bağdadi, Hz.Peygamberin yetmişüç fırka hadisini esas alan, ehli sünnet mensubu ve müdafii bir müelliftir.

İslam fırkaları ile diğer din ve mezheplerden bahseden "Milel ve Nihal" türünde telif

edilen ilk eser, Ebu Muhammed Ali b.Hazm el-Endülisi ez-Zahiri (456/1063)'nin "*Kitabu'l-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehva ve'n-Nihal*" adlı eseridir.

Yalnız İslami fırkalardan bahseden bir diğer müellif ise, Ebu'l-Muzaffer el-İsfearini (471/1078)'dir. "*et'Tebsir fi'd-Din ve Temyizu'l-Firaki'n-Naciyeti ani'l-Firaki'l - Halikin*" adlı eseri bir kaç nokta hariç tutulursa Bağdadi'nin "el-Fark" adlı eserinin bir benzeri olarak göze çarpmaktadır.

Mezhepler Tarihçiliği geleneğinin en gözde eserlerinden birisi de; Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdulkerim b. Ebibekr Ahmed eş-Şehristani (548/1153)'nin "*el-Milel ve'n-Nihal*" adlı meşhur eseridir. Eserin birinci cildinde İslam fırkaları anlatılır. İkinci cildinde ise, diğer din ve mezheplerle feylesoflardan bahsedilir. Şehristani eserini mümkün olduğu ölçüde tarafsızlık ilkesine uyararak ve dolayısıyla mezheplerin görüşlerini kritiğe tabi tutmadan yazmıştır. Eserin başındaki beş mukaddime ise insanların ilk yaratılıştan sonra ayrılığa düşmelerinin sosyolojik tekellerini ortaya koyması açısından dikkate şayandır.

Konu ile ilgili olarak, mezhepler tarihinin klasik sayılan kaynaklarının dışında, ikincil öneme sahip diğer eserlerden faydalanılmıştır. Ayrıca, çeşitli fırkalara mensup müelliflerin kendi fırkalarının görüşlerini anlattıkları eserler de çalışmamızda kullanılmıştır.

F. MEZHEP VE FIRKA KAVRAMLARI

Mezhep, Arapçada Z-H-B kökünden, gidilen yol, inanç, esas ve doktrin anlamlarına gelen bir kelimedir.²

İstilahî olarak, "Sistematik bir bütünlük teşkil edecek şekilde birbirleriyle irtibatlandırılmış felsefi ve ilmi nazariye ve görüşlerin toplamına denir."³

İslam dininin itikadi ve ameli sahadaki düşünce ekolleri diyebileceğimiz mezhepler, ister siyasi ve itikadi, ister ameli (fıkhi) olsun, dilimizde müştereken "*mezhep*" adıyla anılmakta ve bu yüzden, çoğu zaman bir karışıklığa sebebiyet vermektedir.

Umumi manada, belirli bir şahıs veya o şahsa uyan topluluğun İslamın ana esasları olan Kur'an ve Sünneti anlayış şekillerini yansıtan bu mezheplerin, tarihte ve kaynaklardaki isimleri; "*fırka*" (çoğulu: *fırak*), ve "*nihle*" (çoğulu: *nihal*) dir. Böylece Arapçada "*fırka*" veya "*nihle*" adıyla anılan topluluklar veya bu ve benzeri başlıkları taşıyan eserler, fıkıh sahasındaki mezheplerden tereddüde meydan vermeyecek şekilde ayrılmış olurlar.⁴

² Lisânü'l-Arab, Mu'cemu'l-Arabiyyi'l-Esâsi, el-Müncid, el-Mu'cemu'l-Vasît, (Z-H-B) maddesi.

³ el-Mu'cemu'l-Vasît, ilgili madde.

İlk Mezhepler Tarihi müellifleri, eserlerini “*el-firak*” ve “*el-milel ve'n-nihal*” adı altında telif etmişlerdir. Mesela, Abdulkâhir el-Bağdâdi'nin *el-Fark Beyne'l-Firak*'ı, İbni Hazm'ın *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâi ve'n-Nihal*'i, Şehristani'nin *el-Milel ve'n-Nihal*'i gibi eserler zikredilebilir.

Ayrıca Çağdaş İslam Mezhepleri Tarihçileri içerisinde “*mezhep*” kavramını itikadi ve ameli sahalarda her ikisinde, müşterek olarak kullananlar bulunmaktadır. Bunlardan Muhammed Ebu Zehrâ'nın *Tarihu'l-Mezahibi'l-İslamiyye* adlı eseri hem itikadi ve siyasi mezhepleri, hem de ameli mezhepleri ; Abdurrahman el-Bedevî'nin “*Mezahibu'l-İslamiyyin*” adlı eseri ise sadece itikadi mezhepleri ihtiva etmektedir.

İlk İslam alimlerinin İslam mezheplerine verdikleri diğer bir isim de “*Makâlât*”, “*İlmü'l-Makâlât*” veya “*İlmü'l-Makâlâti'l-Firak*”tır. Zaten özellikle “*makâlât*” bu konuda bilinen ilk isim olduğu gibi, bu sahanın ilk kaynakları olmak hüviyetini de taşırlar.⁵Buna misal olarak mezhepler tarihinin ilk kaynaklarından olan Ebu'l-Hasen el-Eş'ari'nin “*Makâlâtü'l-İslamiyyin ve İhtilâfu'l-Musallîn*” adlı eseri ve Şîî âlimlerinden Ebû Halef el-Eş'arî el-Kummî (310/913)'nin “*Kitâbu'l-Makâlât ve'l-Firak*” adlı eseri gösterilebilir.

G. MÜSTAKİL MEZHEP SAYILABİLME ŞARTLARI

İlk İslam Mezhepler Tarihçileri, mezheplerin ihtilaf nedenlerini zikretmelerine rağmen bir mezhebin mezhep olabilme şartlarını çoğu kez ortaya koymamışlardır. Bu konuda ilk görüş beyan eden müellif İbni Hazm (456/1063)'dir ve o, müslümanların üzerinde ihtilaf ettiği ana noktaların kısaca; tevhid, kader, iman ve küfür, imamet ve ashabın tafidili⁶ olduğunu belirtmekle yetinmiştir.

Bir mezhebin mezhep sayılabilmesi konusunda Şehristânî (548/1153) dikkate şayan görüşler ileri sürmüştür. Şehristani İbni Hazm ile hemen hemen aynı şeyleri zikretmesine rağmen, daha sistemli bir şekilde şu dört meselede tamamen yeni bir görüşe sahip olmayanın, müstakil ve yeni bir mezhep sayılamayacağını ileri sürmektedir. Dört meseleyi

4 E. Rûhi Fiğlalı, *Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri*, s.15.; Topaloğlu Bekir, *Kelâm İlmî*, s.97-98.

5 Abdulkâhir el-Bağdâdi, *el-Fark Beyne'l-Firak* (çev: Ethem Ruhi Fiğlalı, *Mezhepler Arasındaki Farklar*), Önsöz, s. VIII.

6 İbni Hazm, Ebu Muhammed Ali el-Endülüsî *ez-Zahiri*, *Kitabu'l-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâi ve'n-Nihalel*, C.II, s. 117.

kısaca şöyle açıklamaktadır:

1. Tevhid: Sıfatlar ve sıfatlardaki vahdâniyyet

Bu sıfatlar, bir grubun kabul edip, diğer grupların kabul etmediği ezeli sıfatlar konusundadır. Zâti ve fiili sıfatların açıklanmasıyla Allah için nelerin vâcip , farz ve muhal olduğu açıklanmış olacaktır. Bu konularda Eş'ariyye, Kerrâmiyye, Mücessime ve Mu'tezile arasında ihtilaf vardır.

2. Kader ve adâlet:

Bu da bazılarının kabul ettiği, bazılarının reddettiği kaza, kader, cebir, kesb, hayır ve şerri dileme, takdir olunan ve bilinen konuları içine almaktadır. Bu konuda da Kaderiyye, Neccâriyye, Cebriyye, Eş'ariyye ve Kerrâmiyye arasında ihtilaf vardır.

3. V'ad, Va'îd, Esmâ ve Ahkâm:

Bunlar da bir grubun bir yönüyle kabul ettiği, diğerinin reddettiği iman, tevbe, korkutma, tehir etme, düşünme ve saptırma gibi konuları içermektedir. Bu konularda Mürcie, Vaidiyye, Mutezile, Eşariyye ve Kerramiyye arasında ihtilaf vardır.

4. Sem' , akl, risâlet, imâmet ve mufaddala:

Bunlar da; tahsîn, takbîh, salah, aslah, lutuf ve peygamberlikteki ismet gibi meseleleri ihtiva etmektedir. İmâmitin şartları bir gruba göre nassa, bir diğerine göre de icmâya dayanmaktadır. Nassı kabul eden mezhebe göre de bunun nasıl isbat edileceği önemlidir. Şîa, Havâric, Mutezile, Kerramiyye, Eşariyye arasında bu konularda ihtilaf vardır.⁷

Bununla beraber yukarıda zikredilen konulardan herhangi birinde müstakil ve farklı bir görüş taşıyanların görüşlerinin ayrı bir mezhep sayılabileceğini zikreden Şehristâni, her nedense bu dört konudan biri hakkında görüş beyan ettiği halde Kullâbiyye'yi müstakil bir mezhep olarak saymamıştır.

H. YETMİŞÜÇ FIRKA HADİSİ

İslam fırkalarından bahseden eserlerin hemen hepsinde mezheplerin tasnifi meselesinde bazı zorluklar mevcuttur. Bu zorlukların başında mezheplerin sayısı ve tesmiyesi meselesi gelir. Mezheplerin sayıları hakkında birçok değişik görüş ileri sürülmüştür. Bunun nedeni ise Hz. Peygamberin (asv) 73 fırka hadisi diye bilinen hadiste, İslam ümmetinin 73 fırkaya ayrılacağını ve kurtuluşa eren (Fırka-i Nâciye) fırkası dışında kalan 72 firkanın cehennemde olacağını haber verilmesidir. Mezheplerin sayısı hakkındaki tartışmanın kaynağı da bu hadise dayandırılmaktadır. Bazı mezhepler tarihi müellifleri,

⁷ Şehristâni, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim, el-Milel ve'n-Nihal, C.I, s.4-5.

tasniflerinde bu 73 fırka hadisini esas alırken, bazı müellifler de bu hadisi ya kabul etmemişler ya da görmezlikten gelmişlerdir. Hakkında birçok tartışmanın olduğu ve birkaç tarikle hadis kitaplarımızda bulunan bu hadis şöyledir:

Avf b. Mâlik'ten rivayetle Rasulullah (sav) buyurdular ki: Yahudiler yetmiş bir fırkaya bölündüler, onlardan sadece biri cennetlik, yetmiş cehennemlidir. Hristiyanlar ise yetmişbir fırkaya bölündüler. Bunlardan da yetmişbiri cehennemlik, birisi cennetlidir. Muhammed'in nefsi elinde olan Zât-ı zülcelale yemin olsun ki, benim ümmetim yetmişüç fırkaya bölünecek, bunlardan biri cennete, yetmişiki cehenneme gidecektir. Ey Allah'ın Resulü, cennetlikler kimlerdir? diye sorulduğunda; "İslam ve cemaatidir"⁸ diye buyurmuştur.

Kettâni, bu hadisin, sahabeden sekiz ayrı tarikle rivayet edildiğini ve mütevatir hadislerden olduğunu söyler ve bu sekiz tarihi şöyle sıralar;

1. Ebu Hureyre'den rivayet edilen tarikle, Süneni Erbaa, Müsned ve Hâkim'in Müstedrek'inde,
2. Abdullah b. Amr b. As tarikiyle, Tirmizi'de,
3. Muaviye b. Ebi Süfyan tarikiyle, Ebu Dâvud ve Ahmed b. Hanbel'in Müsned'inde,
4. Sa'd b. Ebi Vakkas tarikiyle, Abdullah b. Humeyd'in Müsned'inde,
5. Kesir b. Abdillâh b. Amr b. Avf b. Malik, babası ve dedesi tarikiyle merfu olarak; Hâkim'in Müstedreki ve Tâberani'nin Mu'cemu'l-Kebir'inde,
6. Enes'ten, Müsned'de,
7. Ali b. Ebi Tâlib'ten, İbn Ebi Asım'da,
8. Katade'den, Abdurrezzak'ın Musannef'inde rivayet edilmektedir.⁹

Bizim daha önce naklettığımız hadis, Avf b. Malik tarikiyle nakledilmiştir. Diğer tariklerle gelen rivayetlerdeki hadiste farklı ifadeler geçmesine rağmen mefhum olarak aynı manaya delalet etmektedir. Mesela; Abdullah b. Amr b. As tarikiyle rivayet edilen hadiste, "...benim ve ashabımın izinde bulunan cemaattir" şeklinde geçmesine rağmen, Muaviye b. Ebi Süfyan ve Sa'd b. Ebi Vakkas tarikiyle nakledilen hadiste ise, "...cemaattir" şeklinde geçmektedir. Yine bazı rivayetlerde "Beni İsrail" ifadesi geçerken, bazı rivayetlerde "Yahudi ve Nasara" ifadeleri kullanılmıştır.¹⁰Bu hadis hakkında bazı

⁸ İbni Mâce, Fiten 17; Tirmizî, İman, 18; Ebu Davud, Sünne, 1.

⁹ Kettâni, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ebi'l-Feyz Ca'fer el-Hasani, Nazmi'l-Mütenasir fi'l-Hadisi'l-Müttevatir, s.32-4.

görüşler olmakla beraber el-Makbili, "el-a'lamu's-Şamih" adlı kitapta konuyla ilgili olarak şöyle demektedir: "Ümmetin yetmiş küsür fırkaya ayrılması hadisinin varyantları çoktur. Muhtevasında bir şüphe kalmayacak şekilde bu rivayetler birbirini desteklemektedir."¹¹

Mezhep Tarihçileri bu hadiste geçen ifadelere binaen çok değişik sayıda mezheplerden bahsetmişlerdir. Bunun başta gelen sebepleri ise; Acaba bu hadiste geçen sayılar gerçek bir sayıyı mı ifade ediyor, yoksa bu sayılar kesretten kinaye midir? İşte bu iki görüş sonucu çeşitli ve değişik görüşler ortaya çıkmıştır. Malâti, Abdulkahir el-Bağdadi, İsferrâini, ve Şehristani gibi Mezhep Tarihçileri birincisini yani, bu sayıların gerçeği ifade ettiğini savunarak eserlerinde de bu sayıyı bulan mezheplerden bahsederler. Bu gayretlerin de gerçeği ifade ettiklerini söylemek mümkün görünmemektedir. Çünkü bu müelliflerden hiçbirinin mezhepleri tasnifte ittifak ettiklerine rastlamamaktayız. Bütün müellifler, ana mezheplerde bile dörtten on'a kadar sayılar zikretmektedirler. Birinin mezhep olarak kabul ettiğini bir diğeri kabul etmemektedir. Mesela, Abdullah b. Küllâb el-Kettân'ın yandaşları olan Küllâbiye'yi, Eşari den başka hiçbir müellif müstakil bir mezhep olarak saymamışlardır. Ana mezheplerin sayısında ittifak sağlayamayan müellifler, mezheplerin tâli kollarında da hemfikir değillerdir. Mesela, Mutezile fırkasının kollarını sayarken, Malati'nin yedi; Bağdadi'nin onyediyedi; İsferrâini'nin onsekiz; Şehristani'nin oniki ve Seyyid Şerif Cürçani'nin ise yirmi ayrı kolundan bahsettiğini görmekteyiz.

İbni Hazm, zikredilen hadisin isnat bakımından kesinlikle zayıf olduğunu¹² belirterek onun sahih olmadığını iddia etmektedir. Abdulkâhir el-Bağdadi ise "ümmeğin iftirakıyla ilgili hadisin birçok isnadı vardır. Bu hadisi Nebi (sav)' den Enes b. Mâlik, Ebû Hureyre, Ebu'd-Derdâ, Ebû Saîd el-Hudri, Ubeyy b. Kâ'b, Abdullah b. Amr b. el-As, Ebû Ümâme, Vâsıl b. el-Eska' ve benzeri sahabeden birçoğu rivayet etmiştir"¹³ diyerek bu hadis'in sahih olduğunu iddia etmiş ve eserini de bu hadisi esas alarak telif etmiştir.

Fahrüddin Râzî'nin de eserini telif ederken bu sayıyı mecaz olarak anladığını müşahede etmekteyiz. Çünkü o, yetmişüç sayısını esas almadığı gibi böyle bir gayret içine de girmemiştir. Eserinde yüz küsür fırkayı ele alması da bunun bir delilidir. Nitekim kendisine bu konuda sorulan bir soruda, saydığı mezheplerin 73 sayısını çok aştığı

10 Not: Bu hadislerin kaynakları daha önce verilmiştir.

11 Suphi Salih, İslam Mezhepleri ve Müesseseleri, trc. İbrahim Sarmış, Düşünce Yayınları İst-1981, s.59-60.

12 İbni Hazm, el-Fasl, C.III, s.248.

13 Bağdadi, el-Fark, s. 6-7.

hatırlatılınca, mezheplerin bu sayıyı aşmasının normal olduğunu, hatta birçok fırkayı eserine almadığını belirterek, sadece Rafîzi fırkalarından brisi olan İmâmiyyenin 73 'ten fazla fırkası bulunduğunu ifade etmektedir.¹⁴ Bu da gösteriyor ki, Râzî, bu sayının kesretten kinaye olduğu görüşü benimsemektedir.

Hadiste geçen 73 sayısının, kesretten kinaye olması ihtimali daha kuvvetlidir. Böyle kabul etmeyenler dahi yetmişüç sayısını doldurabilmiş değildirlere. Çünkü bu mezhepleri geçmişten günümüze incelediğimizde bu sayının toplam 10 'u geçmediğini görmekteyiz. Yine acaba bu 73 sayısı sadece birtek asra mı hamledilmiştir, yoksa kıyamete kadar geçecek bir zaman dilimi içerisinde mi müslümanlar 73 fırkaya ayrılacaktır? Her iki soruya evet cevabı vermek imkansız görünmektedir. Zira İslamın doğuşundan günümüze kadar ancak en çok 10 tane ana mezhebin ortaya çıkmış olduğu belirtilmektedir. Bir de tâli mezhepler yönüne konuya yaklaşırsak o zaman da bu 73 sayısının çok aşıldığını görürüz. Mesela, Mutezilenin yirmi, Havaricin yirmi, Şianın yirmi, Mürcienin yirmi küsur tali mezhebi varken 9-10 ana mezhebin tali kollarını hep beraber düşünürsek o zaman bu sayının yüzleri çok aştığını görürüz. Zaten Şehristani, "Müelliflerin fırkaların sayısını hususunda belli bir metod üzerinde birleştiklerine rastlamadım."¹⁵ ifadesi bunun mümkün olamayacağını bir nevi itirafıdır.

Peygamberimizin hadisinde geçen "benim ümmetim" ifadesini kullanması da dikkat çeken diğer bir husustur. Buna göre cennete ve cehenneme girecek ümmetî, küfür ve iman yönünden anlamak büyük yanlış olur. Burada kastedilen mana günah ve sevap yönünden cehenneme ve cennete girecek İslam Ümmeti'dir. Buna göre günahkar olan İslam Ümmeti, eğer Allah affederse cennete girecek, eğer Allah affetmezse cehennemde cezasını çektikten sonra mutlaka cennete girecektir. Tek fırka ise, cehenneme girmesi sözkonusu olmaksızın doğrudan cennete girecek olanlar olabilir. Öyleyse, cennete veya cehenneme girecek olanlar hakka uyma ve uymama, hakka icabet edip etmeme bakımından olacaktır. Şunu altını çizerek tekrar edelim ki, buradaki cennet ve cehennem, iman ve küfür ayırımına değil, günahkar olma veya olmama halinin sonucuna delalet edebilir. Yani Ehl-i Sünnet'tin iman manasında, Ehl-i Bid'at'tinde küfür anlamında yorumlanması yanlış bir tutumdur. Küfrü Çağırıştırmadıkça ikisini de Ehl-i Kible olarak telakki edip ona göre davranmak gerekmektedir. Başka bir ifadeyle yetmişiki fırka hakkında, hakka yakınlık ve uzaklığın ölçüsüne bakılmadan İslami çevreden az veya çok nasibi olan bütün fırkalar kasedilmiş olabilir.

¹⁴ Râzî, İ'tikâdât, s. 74-75.

¹⁵ Şehristânî, el-Milel, C.1, s.4.

Tirmizî'nin şerhi olan "*Tuhfetü'l-Ahvezi*"de, hadiste geçen 'ümme't' kelimesinden muradın ümme't-i icâbe olduğu belirtilmiş; "*biri hâriç hepsi cehennemdedir*" haberini ise Hz. Peygamber (sav) ın mucizelerinden kabul etmek gerektiğini zira O'nun, gelecekte vukû bulacak bir haberden söz ettiği" şeklinde yorumlanmıştır. Ayrıca mezkur eserde "*Mezmun Fırkalar*"dan maksat, usûl-i tevhid, hayr ve şerrin takdiri, nübüvvet, risâlet, sahâbenin muvâlatı ve benzeri hususlarda cereyan eden meselelerde Hak Ehline muhalefet edenlerin olmasıdır. Çünkü bu konularda ihtilafa düşenler birbirlerini tekfir etmişlerdir. Fıkhi meselelerdeki ihtilaflar bundan müstesnadır. Zira fıkhi ihtilafa düşenler, muhaliflerini tekfir etmeden ve dalaletle suçlamadan (müsbet) bir ihtilaf yapmışlardır. Dolayısıyla bu hadisin tevili fıkhi meseleler dışındaki mezkur hususlarda ümme'tin iftirakına râci olup, fıkhi meselelerde ihtilafa düşenler değildir.¹⁶

Elmalılı Hamdi Yazır da tefsirinde hadiste geçen fırka-i nâciye hakkında "Yahudilerden bir, Hristiyanlardan bir, müslümanlardan bir olmak üzere üç ayrı kurtulmuş grup (fıka-i naciye) yoktur. Her zaman için bir kurtulmuş grup vardır ki, o da Peygamberin ve ashabının yürüdükleri hak yol ve sırat-ı müstakim olan tevhid yolunda yürüyenlerdir. Diğerlerine gelince "sen onlarla hiçbir şeyde ilgili değilsin" Dinlerini ayıranlar ve grup grup olanların durumlarından ve felaketlerinden ne sorumlusun ne de haklarında Allahtan birşey sorup istemeğe yetkilisin, ne onların sana tutunmağa ve gittikleri yolu sana isnat etmeğe hakları vardır, ne de senin onlara şefa'at etmeğe yetkin."¹⁷ demektedir.

I. MEZHEPLERİN TASNİFİ

Biz bu bölümde Fahrüddin Râzî nin İslam mezheplerini tasnifinin ne derece önemli olduğunu ve diğer mezhepler tarihi kaynaklarıyla karşılaştırıldığında ne gibi bir orijinalitesinin bulunduğunu ortaya koyabilmek için kendisinden önce yaşayan mezhepler tarihi müelliflerinin tasniflerine yer vermeyi uygun görüyoruz. Müellifler genel olarak tasniflerinde 73 fırka hadisini esas olarak almışlardır. Aslında 73 fırka hadisinin bize ifade etmek istediği husus, sadece Hz. Peygamberin vefatından sonra İslam ümme'tinin ayrılığa

¹⁶ Mütbarekfîri, Ebu'l-Ali Muhammed Abdurrahman b. Abdurrahim, *Tuhfetü'l-Ahvezi bi Şer-h-i Camiu't-Tirmizi*, C. VI, s.407.

¹⁷ Elmalılı, *Hak Dini Kuran Dili*, C.III, s.558.

düŖeceđi ikazıdır. Yoksa mezheplerin tasnifi ve sayısı ile ilgili bir liste ortaya koymak değildir. Bu nedenle yapılan tasniflerin tamamı her bir müellifin kendi inŖiyatıfında bulunmaktadır. Bu tasnifte 73 sayısını tutturmak veya tutturmamak aslında çokda önemli bir husus değildir. Fakat ilk müelliflerin böyle bir tasnif metodu üzerinde ısrarla durmaları kendilerinden sonra gelen müellifleri de bir nevi bağlayıcı olmuŖtur. Mezheplerin tasnifi konusunda müellifler arasındaki ayrılık genel olarak islami ana fırkalar üzerinde cereyan etmektedir. Bu ifademizle tali kollarda ayrılığın olmadığını söylemek istemiyoruz. İslami ana fırkalar üzerinde bir birliktelik sağlayamayan müellifler, tali fırkalar üzerinde zaten bir birliktelik sađlayamamıŖlardır.

İslami ana fırkaların sayılarının tesbiti hususunda müelliflerimiz dört'ten on'a kadar değişik sayıda ana mezhep kabul ettiklerini daha önce belirtmiŖtir. Bazı müellifler 73 fırka hadisini esas alarak mezhepleri ortaya koymaya çalıŖmakla birlikte, hiçbir müellifin bu konuda gerçeğçi ve muvaffak olduğu söylenemez. Çünkü onlar 73 fırka hadisini esas almalarına rağmen, bir müellifin fırka olarak kabul ettiğini diğer bir müellif kabul etmemektedir. Ancak 73 sayısına ulaŖabilmek için onun yerine baŖka bir fırkaya yer vermektedir. Mesela; Fırkaları tasnifte 73 fırka hadisini esas alan Ebu'l-Huseyn el-Malati (377/987) ve Abdulkahir el-Bağdadi (429/1037) gibi iki mezhepler tarihçisinin değil tali fırkalarda, ana fırkalar üzerinde bile ittifak ettikleri söylenemez. Mesela Malati, Zenedika'yı ayrı bir fırka olarak ele almasına rağmen, Bağdadi onun yerine Kerramiyye'yi ayrı bir fırka olarak kabul etmektedir.¹⁸

Bağdadi ve Ŗehristani, sapık fırkaların sayısının tam yetmiŖ iki olduğunu sağlamak için çeŖitli yollara baŖ vurmıŖlardır. Münferid Mu'tezililer, teferruatdaki farklı görüşlerinden dolayı ayrı mezhepler Ŗeklinde ele alınmıŖlardır. Böylece EŖ'ari ayrı ayrı kiŖilerden bahsettiği halde, Bağdadi İskafiyye Sumamiyye, Cahızıyye, Ŗehhamiyye ve benzeri fırkalardan bahsetmektedir. Bağdadi, belli noktalarda, görüşleri bakımından çok aŖırılıđa giderek İslam topluluğunun dıŖına çıktığını söyleyerek mezheplerin sayısını azaltmıŖtır.¹⁹

EŖ'ari ve İbni Hazm gibi bazı müellifler de 73 fırka hadisini görmezlikten gelmektedirler, ki Fahrudin Râzî de bunlara uymuŖtur.

İslam mezhepleri tarihi ile ilgili kaynaklar incelendiğinde müelliflerin iki metod takip ettikleri görölmektedir.

¹⁸ Bkz. Ebu'l-Huseyn el-Malati, et-Tenbih ver'-Red, s. 91; el-Bağdadi, el-Fark Beyne'l-Firak, çev: E.Ruhi Fiğlalı, s. 91.

¹⁹ Montgomery Watt, İslam Düşüncesinin TeŖekkül Devri, çev: E.Ruhi Fiğlalı, s.4.

a- Meseleler bir esas olarak ortaya konulmuş ve bunlar her mezhebin fırka ve gruplarına göre ele alınmıştır.

b- Şahıslar ve makale sahipleri esas olarak kabul edilip, sonra da onların mezhep ve görüşlerine göre tasnif edilmiştir.²⁰

Fahrüddin Râzî, ikinci metodu benimsemiş, yani, mezhep kurucularını esas almış ve eserini buna göre te'lif etmiştir.

Müelliflerin mezhepleri tasnifine geçmeden önce, mezheplere verilen isimlere de dikkat çekmek istiyoruz. Çünkü tasniflerde ayrılık olduğu gibi, mezhepleri isimlendirmede de farklılıklar göze çarpmaktadır. Ayrıca mezhepler tarihi yazarlarının, mezheplerin isimlerini ele alışları da dikkatlice incelenmelidir. Aslında bu adların birçoğu, muhalifleri tarafından aşağılama maksadıyla konulmuş takma adlardır. Çalışmamızda, yeri geldikçe bu isimlendirmelere de değinmeye çalışacağız.

Mezhep adlarının tarafsız olmadığı idrak edilmeli ve bu adların kim tarafından kime verildiği daima sorulmalıdır. Bir mezhep yaftasını bir kişiye yapıştırmakla az şey söyleriz; çünkü bu, kesin veya tarafsız biçimde yapılmayacak bir şeydir. Büyük çoğunluğu ile mezhep adlarından kaçınmak en iyi yoldur.²¹

Konumuzun başında müelliflerin fırkaları dört'ten on'a kadar bir tasnifte bulduklarını belirtmiştik. Şimdi müelliflerin yaptıkları tasnifleri sırasıyla ele almakta fayda mülâhaza ediyoruz.

İslami ana fırkaları dört ana grupta ele alan iki müellif vardır. Bu müelliflerden biri Abdülkerim eş-Şehristani (548/1153)'dir. eş-Şehristani bir mezhebin mezhep sayılabilmek şartlarını izah ettikten sonra²², İslami ana mezhepleri; 1- Kaderiyye 2- Sıfatiyye 3- Havaric 4- Şia olmak üzere dört ana gruba ayırmaktadır. O, bu dört ana grubu da kendi içinde sınıflara ayırarak 73 fırkaya ulaştırmaya gayret göstermiştir. Dolayısıyla eserini te'lifte 73 fırka hadisini esas almıştır.

Fırkaları dört ana gruba ayıran bir diğer müellif ise, Şii Ebu Muhammed el-Hasan b. Musa en-Nevbahti (300/913)'dir. Nevbahti fırkaları; 1- Şia 2- Mu'tezile 3- Murcie 4- Havaric olmak üzere dört ana grupta ele almaktadır.²³

Fırkaları beş ana gruba ayıran Müellif ise, İmam Ebu Muhammed Ali ibn Hazm el-Endülüsî ez-Zahiri (456/1063)'dir. Kendi ifadesiyle İslam Milleti beş fırkaya

²⁰ Şehristânî, el-Milel, C.I, s.6.

²¹ Montgomery Watt, a.g.e., s.6.

²² Şehristânî, el-Milel, C.I, s.6.

²³ Nevbahti, Ebu Muhammed el-Hasan b. Musa, Fıraku'ş-Şia, s.15.

bölünmüştür. Bunlar; 1- Ehl-i Sünnet 2- Mu'tezile 3- Mürcie 4- Şia 5- Havaric'tir.²⁴ Bu tasnifin Nevbahti'nin tasnifine yakın bir tasnif olduğunu söylemek mümkündür.

Fırkaları altı ana gruba ayıranlardan biri Ebu'l-Huseyn Muhammed b. Ahmed b. Abdurrahman el-Malati eş-Şafii (377/987)'dir. Mezheplerin taksimatını Hz. Peygamberin 73 fırka hadisini esas alarak yapmıştır. Buna göre Malati'nin taksimatı şu şekildedir; 1- Zenadika 2- Cehmiyye 3- Kaderiyye 4- Mürcie 5- Revafız 6- Haruriyye²⁵.

Fırkaları altı ana gruba ayıran bir diğer müellif de Abdulkahir el-Bağdadi (429/1037)'dir. Bağdadi birinci derecedeki tasnifine göre sapık fırkaları altı gruba ayırmakta ve bu grupları şöyle bir tasnife tabi tutmaktadır; 1- Revafız 2- Havaric 3- Kaderiyye 4- Mürcie ki bunların üçü Neccariyye, Bekriyye ve dırrariyyedir, 5- Cehmiyye 6- Kerramiyye ve bunların kolları olmak üzere toplamı 72 fırka eder. 73. fırka ise, içerisinde Hadis ve Rey sahiplerini de bulunduran Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'tir. Yani Fırkatu'n-Naciye'dir.²⁶ Bağdadi, 73 fırka hadisindeki sayının hakikat ifade ettiğini belirten müelliflerin başında gelir.

Abdulkahir el-Bağdadi ikinci derecedeki tasnifinde, mezhepleri sekiz ana gruba ayırmaktadır. Mezheplerin taksimatında Hz. Peygamberin "yetmişüç fırka" hadisindeki sayıyı esas almıştır. Bu sınıflamada toplamı 72 olan ve kendisinin "sapık fırka" diye nitelendirdiği fırkaları 8 grupta ele almaktadır. Daha sonra gelen bölümlerde ise 73. fırka olan "Fırkatu'n-Naciye"yi ele almıştır. Bağdadi'nin sapık fırka olarak nitelediği fırkaları; 1- Revafız 2- Havaric 3- İ'tizal ve Kader 4- Mürcie 5- Neccariyye 6- Dırrariyye, Bekriyye ve Cehmiyye 7- Kerramiyye 8- Müşebbihe oluşturmaktadır.²⁷

Fırkaları altı ana gruba ayıran bir üçüncü müellif ise, İbnu'l-Cevzi olarak bilinen, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali (v.597/1200)'dir. İbnu'l-Cevzi'nin tasnifi ise şu şekildedir; 1- Haruriyye 2- Kaderiyye 3- Cehmiyye 4- Mürcie 5- Revafız 6- Cebriyye²⁸.

Fahrüddin Râzî'nin İslam Mezhepleri hakkında bize özlü bilgiler verdiği "İ'tikâdâtü Fıraki'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn" adlı eserinde fırkalar 8 ana grup altında ele alınmıştır. Bunlar; 1- Mu'tezile 2- Havaric 3- Revafız 4- Müşebbihe 5- Kerramiyye 6- Cebriyye 7- Mürcie 8- Sûfiyye olmak üzere sekiz grupta tasnif edilmiştir. Fahrüddin Râzî diğer

24 İbn Hazm, el-Fasl fi'l-Milel, C.II, s.III.

25 Malati, et-Tenbih, s.91.

26 Bağdâdi, el-Fark, s.19.

27 Bağdâdi, a.g.e, s.21.

28 İbnu'l-Cevzi, Telbis'ul-İblis, s.32.

müelliflerden farklı olarak Sûfiyye'yi ayrı bir fırka olarak kabul etmektedir.

Fırkaları sekiz ana gruba taksim eden bir diğer müellif ise, Gırnatalı, İmam Ebu İshak İbrahim b. Musa b. Muhammed el-Luhami eş-Şâtıbi (790/1388)'dir. Şâtıbi Akaid konularında ihtilafa düşen İslam fırkalarını; 1- Mu'tezile 2- Şia 3- Havaric 4- Mürcie 5- Neccariyye 6- Cebriyye 7- Müşebbihe 8- Naciye, şeklinde bir tasnife tabi tutmaktadır.²⁹

Seyyid Şerif Cürçani (v.816/1413) tarafından, Adududdin el-İci (755/1354)'nin el-Mevakıf adlı eserine yazılan şerhinin mezheplerle ilgili kısmında, İslami büyük fırkaları; 1- Mu'tezile 2- Şia 3- Havaric 4- Mürcie 5- Neccariyye 6- Cebriyye 7- Müşebbihe 8- Naciye şeklinde olmak üzere sekiz grupta tasnif etmiştir.³⁰

Ebu'l-Muzaffer el-İsferaini (471/1078) ümmetin ihtilaf eden fırkalarını dokuz ana gruba ayırarak, tali kolları ile beraber toplam 73 sayısını dondurmaya gayret gösterenlerdendir. Tasnifini ise; 1- Zeydiye 2- Keysaniyye 3- İmamiyye 4- Havaric 5- İbadiyye 6- Mu'tezile 7- Mürcie 8- Bekriyye 9- Fırkatu'n-Naciye şeklinde yapmaktadır.³¹

Son olarak mezhepler hakkında, teferruatlı ve tarafsız bilgi veren ilk müelliflerinden Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail el-Eş'ari (324/936)'nin tasnifine yer vermek istiyoruz. Eş'ari, "Makalatu'l-İslamiyyin ve İhtilafu'l-Musallin" adlı eserinde ihtilafa düşen Müslümanları 10 ana gruba ayırmaktadır; 1- Şia 2- Havaric 3- Mürcie 4- Mu'tezile 5- Cehmiyye 6- Dirariyye 7- Hüseyniyye 8- Bekriyye 9- Ashabu'l-Hadis ve Ehl-i Sünne ve'l-Cema'a 10- Kullabiyye.³²

²⁹ Şâtıbi, el-İ'tisam, C.II, s.206

³⁰ İsmail Yörük, Seyyid Şerif Cürçani'ye Göre İslam Mezheplerinin Tasnifi, (Basılmamış makale), s.7; krş, Seyyid Şerif Cürçani, Şerhu'l-Mevakıf, İstanbul, 1239 h., s.620.

³¹ İsferaini, Ebu'l-Muzaffer, et-Tebzir fi'd-Din, s.23-25.

³² Eş'ari, Makalatu'l-İslamiyyin, s.5.

I. BÖLÜM

FAHRUDDİN er-RAZİ

A. HAYATI VE ESERLERİ

a. İsmi:

Fahrüddin er-Râzî'nin bütün kaynaklarda kaydedilen tam ismi ve künyesi şu şekildedir; Ebu Abdillâh Muhammed b. Ömer b. el-Hüseyn b. el-Hasan b. Ali'dir. Fakat o daha çok "İbnu'l-Hatib" ve İbnu Hatibi'r-Rey³³ olarak şöhret bulmuştur.

İbn Hallikan ise, Fahrüddin Râzî'nin tam ismini şöyle kaydeder; Ebu Abdillâh Muhammed b. Ömer el-Hüseyn b. el-Hasan b. Ali et-Teymi el-Bekri et-Taberistani. Râzî, lakabı Fahrüddin Râzî olup, İbnu'l-Hatib ve el-Fakihu's-Şafii olarak bilinirdi.³⁴ Bundan da anlaşılıyor ki, Râzî'nin nesebi Teym oğullarından Hz. Ebubekr'e kadar uzanmaktadır.

b. Doğumu

Tabakat kitapları Fahrüddin Râzî'nin 25 Ramazan 543 (5 Şubat 1149)'da Rey şehrinde dünyaya geldiğini kaydederler. Ayrıca, 544/1150'de doğduğu rivayetleri de vardır.³⁵

c. Hocaları, Yetiştirilmesi ve İlmî Seyahatleri

³³ Bkz. İbn Ebi Usâybîâ, Muvaffakuddin Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Kâsım, Uyunu'l-Enbâ fi Tabakâti'l-Eübbâ, Beyrut, ts. s.462; İbnu'l-Kıfî, Cemaleddin Ebu'l-Hasan Ali b. Yusuf, İhbârü'l-Ulema bi Ahbari'l-Hükemâ, Kahire, 1326, s.190.

³⁴ İbn Hallikan, Ebu Abbas Şemsuddin Ahmed b. Muhammed b. Ebibekr, Vefayâtu'l-A'yân ve Enbau Ebna-i'z-Zaman, Beyrut, 1977, C.IV, s.252.

³⁵ İbn Hallikan, a.g.e., C.IV, s.252; Dâvudi, Şemsuddin Muhammed b. Ali b. Ahmed, Tabakâtu'l-Müfessirin, thk: Ali Muhammed Ömer, Mektebetü'l-Vehbe, Kahire, 1972, C.II, s.214.

İlminin ilk kaynağı babası Ziyauddin Ömer (559/1164)'dir. Ziyauddin Ömer, Eş'ari kelamcısı ve Şafii fıkıhçısı olup, hitabetinin güçlü olması nedeniyle kendisine "Hatibu'r-Rey" denilirdi ve O, bu ad ile meşhur olmuştu. Ehli Sünnet akaidine dair "Ğayetu'l-Meram" adında iki ciltlik hacimli bir eser yazmıştır. Subki, bu eserin Ehli Sünnet Kelâmı konusundaki eserlerin en güzeli ve en mükemmeli olduğunu söyler ve Ziyauddin Ömer'in aynı zamanda Sûfi, Edip, Fakih, Usûlcü ve Hadisci olduğunu, Hariri'nin Makamat'taki nesrine benzeyen çok güzel ve san'atlı bir nesri bulunduğunu kaydeder³⁶. Böyle edip ve âlim bir babaya sahip olan Râzî'nin, ilk ilmini ve bilhassa fesâhat ve belağâtını babasından aldığı muhakkaktır. Eserlerinde babasından etkilendiği de görülür.

İbn Hallikan, Râzî'nin "Tahsilu'l-Hak" isimli eserine dayanarak bize şu bilgileri verir: "Râzî, doğduğu Rey şehrinde babasından ders almaya başladı. Babası ölünceye kadar (559/1164), ondan ilm-i usûl (yani Kelâm) dersi almaya devam etti. Râzî'nin kelamdaki ilim senedi; babası Ziyauddin Ömer, Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Nâsır el-Ensari, İmamı'l-Harameyn Ebu'l-Meali (478/1085), Ebu İshâk el-İsferaini (587/1027), Ebu'l-Hüseyin el-Bâhili (370/980)'yle, Ehli Sünnet şeyhi olan Ebu'l-Hasan el-Eş'ari ve Ebu Ali el-Cübbai (303/915)'ye kadar ulaşır. Fıkıhtaki ilim senedi; yine babası Ziyauddin Ömer, Muhyissünne el-Bağavi (510/1116), Kadı Hüseyin el-Mervezi el-keffâl (417/1026), Ebu Zeyd el-Mervezi, Ebu İshak el-Mervezi, Ebu'l-Abbas b. es-Süreyc, Ebu'l-Kâsım el-Enmâti, Ebu İbrahim el-Müzeni (264/877) ve imam Şafii'dir".³⁷

Görüldüğü üzere Râzî, Eş'ari alimlerinden kelam ve akaid, Şafii ulemasından da fıkıh ve usul-i fikh dersleri alarak bir Eş'ari kelamcısı ve Şafii fıkıhçısı olarak yetişmiştir.

Babasının vefatından sonra öğrenimine devam edebilmek için ilmi seyahatlere başladı. Bu seyahatler çerçevesinde bir müddet Simnan'da Kemal es-Simnani'den ders aldıktan sonra tekrar Rey şehrine döndü. Burada uzun bir müddet zamanın ulemasından olan el-Mecdu'l-Cili'den Hikmet (felsefe) ve kelam dersleri okudu. Bu sırada İmamı'l-Harameyn'in kelâm'a dair yazdığı "eş-Şâmil" isimli eserini ezberledi³⁸

Râzî'nin ilk seyahatlerinden biri de Horasan'a olmuştur. Kelam ve felsefe konularındaki bilgilerini derinleştiren Râzî, Buhara'da Ebu Ali b. Sîna ve Fârabi'nin eserleri eline geçince bunlardan büyük ölçüde istifade etti. Daha sonra Maverannehr bölgesine geçti³⁹.

36 Subki, Tâcuddin Abdulvehhâb b. Ali, Tabakâtu's-Şafiiyye, Mısır-1964, C.V, s.33-5.

37 İbn Hallikan, a.g.e., C.IV, s.252.

38 İbn Hallikan, a.g.e., C.IV, s.250.

Bu seyahatlerde kelam ilminde derinleşen Râzî, Harizm'e giderek buradaki âlimler ile fıkıh ve kelam konularında tartışmalara girdi. Bu tartışmalar sonucu oradan çıkarılması üzerine Maverannehr'e gidip, bu defa da buradaki âlimler ile aynı konular üzerinde tartışmalar yapınca buradan da çıkarıldı. Bundan sonra tekrar Rey'e dönmek zorunda kaldı⁴⁰.

Razi fırka kitaplarının asıllarına ve usullerine vakıf bir kimse idi. Bu sebepten onlardaki doğru ve hataları iyi bir şekilde ayırdelebiliyordu. Hatta Şehristani'nin el-Milel ve'n-Nihal adlı kitabının, mehzallarının çok mutaassıb kimselere dayandığını ileri sürerek, bu eserin itimada layık olmadığını söyleyecek kadar ileri gidebilmiştir⁴¹.

İlmî seyahatler esnasında âlimlerle sık sık münazaralar yapardı. Hatta Subki, Râzî'nin Mu'tezile âlimleri ile münazaralar yaptığını, onların tahrikleri sebebiyle bu memleketlerden uzaklaştırıldığını belirtir⁴².

Râzî'nin Maverannehr dolaylarında yaptığı münazaralardan bahseden "Münazarât" adlı bir eseri vardır. Bu eserinde daha çok Maturidi kelamcıları ve Hanefî fıkıhçıları ile tartıştığını söyler⁴³. Bunun nedeni ise, kendisinin akaid'de Eş'ari, fıkhıta ise Şafii olmasının payı olabilir.

Maturidiyye âlimlerinden olan Nureddin es-Sâbuni (580/1184) ile de iki münazaraları olmuştur⁴⁴.

d. Vefatı

Râzî, Ramazan Bayramı'da Şevval'in ilk Pazartesi günü h. 606/m.1209 tarihinde Herat şehrinde vefat etmiştir⁴⁵.

Vasiyetnamesinde, kendi ölümünün son derece gizli tutulmasını, bu hususun hiç kimseye haber verilmemesini, şeriat usulüne göre kefenlenip defnedilmesini, Müzdahan köyü yakınındaki Maşakıp dağının eteklerine götürülüp, burada toprağa verilmesini vasiyet etmişti⁴⁶.

39 İbnü'l-Kıftî, İhbâru'l-Ulemâ, s.190.

40 İbn Hallikan, a.g.e., C.IV, s.250.

41 Cerrahoğlu, İsmail, Tefsir Tarihi, D. I. B. Yayınları, Ank-1988, C.II, s.239.

42 Subki, Tabakâtu'ş-Şafiiyye, C.V, s.33-4.

43 Râzî, Münazarâtu Fahrüddin er-Râzî fi biladi Maverannehr, Beyrut-ts. s.7.

44 Sâbuni, Nureddin, el-Bidâye, Terc, Bekir Topaloğlu (Maturidiyye Akaidi), s.22.

45 İbn Hallikan, Vefayât, C.IV, s.252.

İbn Hallikan, vasiyeti gereği, akşam karanlığında bahsedilen yere gömüldüğünü nakleder⁴⁷. İbnu'l-Kıfti ise, Râzî'nin hakikatte evinde defnedildiğini, ama Herat yakınlarındaki Müzdahan köyü civarındaki dağa defnedilmiş süsü verildiğini kaydeder ve; "Çünkü kendisini mülhid sanan kimselerin cesedini kabirden çıkarıp parçalamalarından korkulmuştur" diye ekler.⁴⁸

B. ESERLERİ

Fahrud-din Râzî'nin eserleri hakkında bize bilgi veren ve bizim kısaltmalar ile atıfta bulunduğumuz müellifler şunlardır;

Hikme: İbnu'l-Kıfti, Cemaleddin Ebu'l-Hasan Ali b. Yusuf, İhbaru'l-Ulema bi-Ahbari'l-hükema, Kahire-1908, s.191-2.

Uyun: İbni Ebi Usaybia, Muvaffakaddin Ebu'l-Abbas Ahmed b. el-Kasım, Uyunu'l-Enba fi Tabakati'l-Etibba, Beyrut, ts, s.470.

Vefayat: İbn Hallikan, Vefayatu'l-A'yan, Beyrut-ts, C.IV, s.248-55.

Şezerat: İbn İmad el-Hanbeli, Şezeratu'z-Zeheb ve Ahbaru men Zeheb, Daru'l-Fikr, 1929. C.V, s.21-2.

Mevzuat: Taşköprülüzâde, Ahmed b. Mustafa, Mevzuatu'l-Ulum, İstanbul-1966, s.435-6.

Brockelmann, Gall, I, s.506; Suppl., I, s.920.

Fahrud-din Râzî'nin Eserleri:

1. İbtalu'l-Kıyas (Uyun, Mevzuat)
2. Ecvibetu'l-Mesaili'n-Neccariyye (Vefayat, Mevzuat, İ'tikâdât)
3. İhkamu'l-Ahkam (Hikme, Uyun)
4. El-İhtiyaratu'l-Alaiyye fi Te'sirati's-Semaviyye (Hikme, Uyun, Brockelmann)
5. El-Ahlak (Hikme, Uyun)
6. İrşadu'n-Nezzar ila Letaifi'l-Esrar (Vefayat, Mevzuat)
7. Esasü't-Takdis (Hikme, Uyun, Brockelmann)
8. Esraru't-Tenzil ve Envaru't-Te'vil (Brockelmann)
9. El -Eşribe (Uyun)
10. İ'tikadatu'l-Firaki'l-Muslimin ve'l-Müşrikin (Brockelmann)

⁴⁶ İbn Ebi Usaybia, Uyunu'l-Enba, s.428.

⁴⁷ İbn Hallikan, a.g.e., C.IV, s.252.

⁴⁸ İbnu'l-Kıfti, İhbâru'l-Ulemâ, s.191.

Tezimizin de konusu olan Râzî'nin bu eserini önemli kılan husus, hacmi küçük olmasına rağmen anlaşılır özellikte olup, islami fırkaların çoğunluğunu, mecusî, yahudi ve hristiyan fırkalarının ekseriyetini ele almasıdır. Ayrıca filozofların ahvallerine dair özel bir bölümü vardır. Sûfilerin ayrı bir fırka olarak ele alınması yalnız bu eserde olmuştur. Râzî'nin Sûfileri ayrı bir fırka olarak kabul etmesinin nedeni, o dönemde Sûfiyye hareketinin yoğun olmasına bağlanabilir. Râzî diğer Mezhep Tarihçilerinden farklı olarak Sûfi ekollerinin de bir fırka olduğunu kabul eder. Ona göre, Sûfiler usulde diğer islami fırkalardan birkaç hususta ayrılmaktadır. Bu ayrımın en başta geleni, kişiyi Ma'rifetullah'a götüren yollar konusundadır. Ehli Sünnet ve'l-Cemaât, marifetullah'a götüren yolun 'nakil' (Kitabi bilgi) olduğu görüşündedir. Mu'tezile ve diğerleri ise, bu yolun 'akıl' olduğunu iddia etmişlerdir. Buna karşılık Sûfiyye; "Marifetullah'a ve Keşf mertebesine ulaşmanın yolu bütün bedeni alakalardan sıyrılmak ve temizlenmek" olduğu görüşündedirler.

Bu risalenin iki tane yazma nüshası bulunmaktadır. Birinci nüsha, Kahire 'I'eymurpaşa kütüphanesi no; 178'de kayıtlı bulunmaktadır. Kitabın tam adı ise; "Kitabu Fıraki'l-Müslimin ve Gayrihim li'l-Fahri'r-Râzî" şeklindedir. Bu risalenin ikinci nüshası Kahire kütüphanelerinde mevcut değildir. Fakat Hollanda Leiden kütüphanesinde aynı risalenin elyazması bir nüshası daha mevcut olup, arapça elyazmaları bölümünde no; 585'de kayıtlıdır. Leiden nüshasında kitaba ait iki isim vardır. Birincisi, "*Fi'r-Redd ala'l-Fırak li'l-Fahri'r-Râzî*"; ikincisinin ismi, "*Hâzâ Kitabu'l-İ'tikadati Fıraki'l-Müslimin ve'l-Müşrikin li'l-İmami'l-Alimi Feridi Dehrihi ve Vahidi Asrihi el-İmam Fahrüddin er-Râzî radiyallahu anh*" şeklindedir.

Kahire kütphanesinde bulunan nüshasında da iki isim bulunmaktadır. İlk sayfası üzerindeki ismi, "*Kitabu'l-Milel İ'tikadati Fıraki'l-Müslimin ve'l-Müşrikin li'l-İmam el-Azam el-Alimi el-Emcedi el-Keremi Feridi Dehrihi ve Vahidi Asrihi Bi'l-Vahidi Nev'il İnsan fi Müttaki'z-Zaman Fahrüddin er-Râzî radiyallahu anhu bi mennihi ve keremihi*"; İkinci ismi de yine risalenin başında, "*Kitabu'l-Fırak fi Şerhi Ahvali Mezahibi'l-Müslimin ve'l-Müşrikin*" şeklinde yazılmıştır.

Yukarıda bahsedilen ve tezimizde de esas aldığımız Râzî'nin bu eseri, Ali Sami en-Neşşar tarafından 1934 senesinde Kahire'de neşredilmiştir. Neşşar kitabın başına Şeyh Mustafa Abdurrezzak'ın '*Sûfiyye ve Fıraki'l-İslamiyye*' adında bir makalesini de ilave etmiştir.

Brockelmann, Ali Sâmi en-Neşşar'ın tahkik ve neşrettiği nushaya izafetle, Râzî'nin

bu eserinden bahseder. Bibliyografik eser müelliflerinden hiç biri Râzî'nin bu adla zikredilen bir eserinin olduğunu zikretmezler. Bibliyografik eser müelliflerinden bazıları Râzî'nin "*el-Milel ve 'n-Nihal*" adıyla zikredilen bir eserlerinden bahsederler. (Uyun, Şezarat)

11. El-İnarat fi Şerhi'l-İşarat (Uyun)
12. Ünsü'l-Hadır ve Zadu'l-Musafir (Brockelmann)
13. el-Ayatu'l-Beyyinat (Uyun, Brockelmann)
14. el-Berahinü'l-Bahaiyye (Hikme, Uyun)
15. el-Beyan ve'l -Burhan fi'r-Red ala Ehli'z-Ziya' ve't-Tugyan (Vefayat, Mevzuat)
16. Tahsilu'l-Hak (Vefayat, Mevzuat)
17. et-Teşrih mine'r-Re's ile'l-Halk (Hikme, Uyun, Mevzuat)
18. Ta'cizu'l-Felasife (Vefayat, Uyun)
19. Tefsiru'l-Esmai'l-İlahi'l-Husna (Hikme)
20. Tefsiru's-Sureti'l-Fatiha (Hikme, Uyun)
21. Tenbihu'l-İşare fi'l-Usul (Hikme)
22. et-Tenbih ala Ba'zi'l-Esrari'l-Muvaddaa fi Ba'zi Suveri'l-Kur'an (Uyun)
23. Camiu'l-Ulum (Brockelmann)
24. el-Camiu'l-Kebir el-Maliki fi't-Tıbb (Hikme, Uyun)
25. Cevabu'l-Gıhani (Hikme)
26. Cevheru'l-Ferd (Uyun)
27. el-Hudusu'l-Alem (Hikme, Uyun)
28. el-Halk ve'l-Ba's (Hikme, Uyun)
29. Durretu't-Tenzil ve Ğurretu't-Te'vil (Brockelmann)
30. Dekaiku'l-Hakaik (Brockelmann)
31. Zemmu Lezzati'd-Dünya (Hikme, Uyun, Brockelmann)
32. er-Risaletu's-Sahıbiyye (Hikme, Uyun)
33. er-Risaletu'l-Kemaliyye fi'l-Hakaiki'l-İlahiyye (Hikme, Uyun)
34. er-Risaletü'l-Mecidiyye (Hikme, Uyun)
35. er-Riaye (Hikme, Uyun)
36. er-Ravzu'l-Ariz fi İlaci'l-Mariz (Brockelmann)
37. er-Riyadu'l-Munika fi'l-Milel ve'n-Nihal (Hikme, Uyun)
38. ez-Zübde fi'l-Kelam (Hikme, Uyun, Vefayat, Mevzuat)
39. es-Sırru'l-Mektum fi İlmi't-Telasim ve'n-Nücum (Hikme, Uyun, Vefayat,

Şezarat, Mevzuat, Brockelmann)

40. Tefsiru Sureti'l-Bakara (Hikme, Uyun) Nakli değil, akli tarzda yazılan bir tefsirdir.

41. Şerhu Esmau'llahi'l-Hüsna (Vefayat, Mevzuat)

42. Şerhu'l-İşarat (Hikme, Vefayat, Mevzuat)

43. Şerhu Sıktu'z-Zend (Hikme, Uyun, Vefayat, Şezarat, Mevzuat)

44. Şerhu Uyuni'l-Hikme (Hikme, Uyun, Vefayat, Mevzuat)

44. Şerhu Külliyyatu'l-Kanun (Hikme, Uyun, Vefayat)

45. Şerhu'l-Mufassal (Uyun, Vefayat, Mevzuat)

45. Şerhu'n-Nehcu'l-Belağa (Hikme, Uyun)

46. Şerhu'l-Vecizu'l-Ğazzali (Hikme, Uyun, Vefayat, Mevzuat)

46. Şifau'l-İyy ve'l-Hilaf (Hikme, Uyun)

47. et-Tarikatu fi'l-Cedel (Hikme, Vefayat, Mevzuat)

48. et-Tarikatu'l-Alaiyye fi'l-Hilaf (Hikme, Uyun)

49. İsmetu'l-Enbiya (Hikme, Uyun, Brockelmann)

50. Umdetu'n-Nuzzar ve Zinetu'l-Efkar (Uyun)

51. Uyunu'l-Mesail (Vefayat, Mevzuat)

52. Fezailu's-Sahabe (Hikme, Uyun)

53. İbtali'l-Kıyas (Hikme, Uyun)

54. Tefsiru Lailahe İllallah (Brockelmann)

55. er-Reml (Hikme, Uyun)

56. es-Sual (Hikme)

57. en-Nefs ve'r-Ruh (Hikme, Uyun)

58. Nefyu'l-Hayyiz ve'l-Cihe (Brockelmann)

59. el-Hendese (Hikme, Uyun)

60. el-Mebahisu'l-Erbain fi Usuli'd-Din (Brockelmann)

61. Mebahisu'l-Hudud (Uyun)

62. Mebahisu'l-Cedel (Hikme, Uyun)

63. el-Mebahisu'l-İmadiyye fi'l-Metalibi'l-Meâdiyye (Vefayat, Mevzuat)

64. el-Mebahisu'l-Meşrikiyye (Hikme, Uyun, Brockelmann)

65. Mebahisu'l-Vucud (Hikme, Uyun)

66. el-Muhassal fi Efkarı'l-Mütekaddimin (Hikme, Uyun, Vefayat, Şezarat, Mevzuat, Brockelmann) Prof Dr. Hüseyin Atay'ın Türkçeye tercüme ettiği bu kitabın dördüncü

kısımında İmam (Devlet Başkanlığı) meselesi ile ilgili olarak, Şia ve kolları olan İmamiyye, Keysaniyye, Zeydiyye ve Gulat hakkında bilgi verilmektedir.⁴⁹

67. Muhtaru't-Tahbir (Brockelmann)

68. el-Mesailu'l-Hamsun fi Usuli'l-Kelâm (Brockelmann)

69. Müsedaratu Oklidis (Uyun)

70. el-Metalibu'l-Aliyye (Hikme, Uyun, Vefayat, Mevzuat, Brockelmann)

71. el-Mealim fi Usuleyn (Hikme, Uyun, Vefayat, Şezarat, Mevzuat)

72. el-Mealim fi Usuli'd-Din (Vefayat, Brockelmann)

73. el-Mulahhas fi'l-Hikme ve'l-Mantık (Hikme, Uyun, Vefayat, Şezarat, Brockelmann)

74. el-Milel ve'n-Nihal (Uyun, Şezarat)

Her ne kadar Uyun ve Şezarat'ta, Râzî'nin "*Milel ve'n-Nihal*" adında bir eserinin olduğu zikredilmiş ise de, bunun "*İ'tikâdâtü Firaki'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn*" adlı eser olması muhtemeldir.

75. Münazarât

76. Menakibu'l-İmam eş-Şafii (Hikme, Uyun, Vefayat, Şezarat, Mevzuat, Brockelmann)

77. Müntahab Derc Tenklûşâ (Hikme, Uyun)

78. en-Nabz (Hikme, Uyun)

79. Nefsetu'l-Mesdur (Hikme, Uyun)

80. Nihayetu'l-İ'caz fi Dirayeti'l-İ'caz (Uyun)

81. Nihayetu'l-Ukul fi Dirayeti'l-Usul (Hikme, Uyun, Vefayat, Şezarat, Mevzuat, Brockelmann)

82. Tefsir-i Kebir Râzî'nin en meşhur eseri olup bir çok baskısı yapılmıştır.⁵⁰

C. YAŞADIĞI DÖNEM

Râzî, Harzemşahlar ve Gur'lular zamanında yaşamış, döneminin hükümdarları tarafından bir çok iltifata mazhar olmuştur.

⁴⁹ Fahrüddin Râzî, el-Muhassal, çev: Hüseyin Atay, Kelâma Giriş, Ank-1978. s.247-265.

⁵⁰ Râzî'nin hayatı ve eserleri için bkz: Salih Zerkan, Fahrüddin Râzî ve Arahu'l-Kelamiyye ve'l-Felsefiyye, Kahire-1963; Cerrahoğlu, İsmail, Tefsir Tarihi, C.II, s.239; Hüseyin Atay, Kelâma Giriş; Süleyman Uludağ, Fahrettin Râzî, Kültür Bakanlığı, Ankara-1991.

Râzî'nin yaşadığı çağda İslam âlemi eski canlılığını ve parlaklığını kaybetmeye başlamış olmakla beraber daha sonraki dönemlere nazaran bir hayli iç açıcı durumda bulunuyordu. Abbasilerin merkezi otoritelerinin kaybolmasından sonra ortaya çıkan emirlikler ve sultanlıklardaki devlet adamları, ilim ve fikir adamlarını, sanatkar ve edebiyatçıları koruyorlardı. Gazneliler, Selçuklular ve Eyyubiler sadece Sünni düşüncüyü koruduklarından doğu İslam âleminde akli ilimlerde ve felsefede bir durgunluk hali yaşanıyordu. Nasiruddin et-Tûsi "*Nakdu'l-Muhassal*" da çağında ilme duyulan ilginin azaldığından yakınarak cehalet ve rezaletin tabii bir hal aldığını ifade ederse de durumun o kadar kötü olmadığı, bu çağda büyük âlim ve filozofların yetişmiş olmasından anlaşılmaktadır. İbn Rüşd (601/1198), Sühreverdi Halebi (587/1191), İbn Meymun (601/1204), Seyfuddin Amidi (631/1233) gibi ilim ve fikir adamları Râzî'nin çağdaşlarıdır.

Râzî'nin yaşadığı asırda tasavvufi hareket de çok güçlü olan akımlardan biri idi. İbn Arabi (638/1240), İbn Fariz (632/1234), Feriduddin Attar (618/1228), Sultanu'l-Ulema Bahauddin Veled (628/1231), oğlu Mevlâna (673/1273), Sadreddin Konevi (672/1272) ve Necmuddin Kübra (618/1226) bu dönemde yetişmiş olan tanınmış Sûfilerden bazılarıdır. Ancak bunun yanında devam etmekte olan haçlı seferlerinin yorgun düşürdüğü İslam âleminin 617/1225'ten sonra bir de Moğolların istilasına uğraması İslam âlemindeki ilmi ve medeni gelişmeler için ağır bir darbe olmuştu⁵¹.

Yine bu dönemde Horasan'ın büyük ilim merkezlerinde Kerramiler, Mu'tezililer ve Eş'ariler gibi kelam mektepleri mensupları arasında mücadeleler olmuştur. Fakat mücadeleler mütefekkir zümresi içinde kalarak, umumi nizamı bozacak ve siyasi tahrik vasıtası olacak bir mahiyet almadıkça, devlet müdahalesine lüzum görülüyordu. Şii ve İsmaililer gibi siyasi gayeleri olan akımlar ile sıkı mücadeleler yapıyordu⁵². Râzî'nin el-Muhassal'ın sonunda Şii fırkaları hakkında geniş bilgi vermesi de o dönemdeki Şii hareketlilerin varlığına işaret etmektedir.⁵³

Râzî Herat'a gittiği zaman orada bulunanlardan biri hariç, bütün âlimler, sâlihler, âmirler gelip ziyaret edip hürmet göstermişlerdir. Beraber buldukları bir mecliste kendisini niçin ziyaret etmediğini soran Râzî'ye, o azizin cevabı şu olmuştu; "Ben fakir bir kimseyim. Benim ziyaretimde sizin için ne bir şeref ve ne de gelmeyişimde sizin için bir noksanlık vardır". İmam: "Bu söz edep sahiplerinin, yani Sûfiyyenin cevabıdır. Ama işin iç yüzünü bana anlat da, şüphem dağılsın" dedi. Bunun üzerine o kimse: "Seni

51 Uludağ, Süleyman, Fahreddin Râzî, s.21-22.

52 Köprülü, Fuat, İslam Ansiklopedisi, C.V-1, s.285.

53 Fahrud-din Râzî. el-Muhassal, çev: Hüseyin Atay, Kelâma Giriş, s.247-265

ziyaret hangi bakımdan vâciptir?" dedi. İmam: "Ben müslümanların ta'zimi vacip olan imamlarındanım" buyurdu. O aziz dedi ki: "Madem ki sen ilimle iftihar ediyorsun, ilmin neticesi ma'rifetullah'tır, yani Allah'ı tanımaktır. Şimdi sana sorayım, Allah'ı nasıl tanıdın ve o matluba nasıl bir yol buldun?" İmam: "Yüz burhan ve delil ile ilim ve yakın tahsil ettim" dedi. Aziz ise şöyle dedi: "Burhan şüpheyi gidermek, bertaraf etmek içindir. Allah benim kalbime öyle bir nur verdi ki, onunla katiyyen şüphe girmez. Nerde kaldı ki, burhana, hüccete ihtiyaç duyulsun". Bu söz, imamın kalbine çok tesir etti. O mecliste, herkesin gözü önünde, şeyhin elinden öpüp, tevbe etti. Halvete girerek çok mertebelere ulaştı. Müşanede ve mükâşefe kapılarından çok kapı açıldı. Tefsir-i Kebir'i o halvetten çıktıktan sonra te'lif etti. Bunu nakleden, yukarıda aziz veya şeyh diye bildirilen zat, Sûfiyenin büyüklerinden olan Ebu'l-Cenâb, Şeyh Necmuddin Kübra'dır⁵⁴. Naklettiğimiz bu olay, her ne kadar bir menkıbe niteliği taşısa dahi, Râzî'nin Sûfiyye hakkındaki düşüncelerini anlamamız hususunda bizi aydınlatıcı olacağı muhakkaktır.

⁵⁴ Taşköprüzâde, Ahmet Efendi, Mevzuatu'l-Ulum, İstanbul-1966, C.I, s.435-6.

İLBÖLÜM

FAHRUDDİN ER-RAZİ'YE GÖRE İSLAM MEZHEPLERİNİN TASNİFİ

Müslüman ve Müşrik mezheplerin açıklanması hakkındaki bu kitap on bölüm (Bab) olarak tertip edilmiştir:

A. MU'TEZİLE FIRKALARININ AÇIKLANMASI

Buda üç husustan meydana gelir.

a. Mu'tezile fırkaları arasındaki müşterek hususların açıklanması hakkındadır:

Mu'tezile fırkalarının tamamı, Allah'ın ilim, kudret gibi sıfatlarını nefyetmektedirler. Aynı zamanda onlar, Kur'an'ın muhdes olduğunu iddia etmekte olup Allah'ın, kullarının fiillerinin yaratıcısı olmadığı hususlarında da görüş birliği içindedirler.⁵⁵

⁵⁵ Râzî, İ'tikâdât, s.38.

Mu'tezile fırkalarının kendilerine has farklı görüşleri olmakla beraber, bütün Mu'tezili fırkalarının müttelik oldukları bazı noktalar vardır. Başta, Mu'tezilenin beş esası sayılan ve "Usul-u Hamse" denilen hususta bütün Mu'tezili fırkaları hemfikirdirler. Bir Mu'tezili imamı olan Kadı Abdulcebbar "beş esas" ile ilgili olarak "Şerhu'l-Usuli'l-Hamse" adlı hacimli bir eser te'lif etmiştir. Mu'tezili Hayyat'a göre hiç bir kimse şu beş temel esasa topluca inanmadırça Mu'tezili ismini almaya hak kazanamaz; Tevhid, Adalet, Va'd ve Vaid, el-Meziletu beyne'l-Menziletayn ve Emri bi'l-Ma'ruf ve Nehyi ani'l-Münker. Bir insanda bu hasletler kemalini bulduğu takdirde, işte o insan Mu'tezili'dir". (Hayyat, el-İntisar, s.188-9)

Mu'tezilenin müttelik oldukları beş esas ise şunlardır:

1-TEVHİD:

Mu'tezilenin ilk prensibi Tevhid'dir. Bu nedenle Mu'tezile'ye Ehl-i Tevhid veya el-Muvahhid de denilmektedir. Mu'tezile, Allah'ın bir olduğunu te'yid ederek O'nun kendinden başka hiç bir kimseye benzemediğini söylerler. Aynı zamanda Allah'ın, Semi' ve Basir olduğunu söyleyerek O'nu, hem cisim ve suret olarak, gerekse diğer hususlarda bütün çirkin sıfatlardan münezzehtir tutarlar (Eş'ari, s. 155). Allah, Bir ve Kadim'dir. Bir ve Kadim olması sadece O'na mahsus bir sıfattır. Onlara göre Allah'ın kıdemi dışında O'na çeşitli sıfatlar izafe edildiği takdirde, daha bir çok kadim varlığın mevcudiyeti kabul edilmiş olur.

Böylece kadimlerin çokluğu (Taaddüd-i Kudema) ortaya çıkar. Oysa bu durum, Allah'ın birliği ve Tevhidi gerçeğine aykırıdır (Ş.Gölcük, Kelam tarihi, s. 45-46; B.Topaloğlu, Kelam İlimi, s. 174). Zatinin dışında İlim, Kudret, Hayat, Semi' ve Basar gibi ezeli sıfatları Allah'tan nefyeden Mu'tezile, buna karşılık: "Allah zatıyla Basir, Semi', Hayy, Kadir ve Alim olduğunu ifade ederler. Bu sıfatların O'nun zatı üzerine zaid olamayacağını, aksi durumda, "Kadim sıfatların varlığı", sözü Taaddüd-i Kudema sözünü netice verdiğiinden doğru değildir. Allah bir'dir ve fillerinde şeriki de yoktur" demektedir (Ahmed Emin, Fecru'l-İslam, s. 297).

2-ADALET:

Aslında Mu'tezileye 'Ehlü'l-Adl ve't-Tevhîd' ve 'Adliye' adı da verilmiştir. Onların bu adı almalarının sebebi Adalet esasına büyük önem vermelerinden dolayıdır. Mu'tezilenin Adalet anlayışının temelinde, Allah'ın çirkin olan hiç bir şeyi işlemeyeceği görüşü bulunur. Onlara göre; Allah sadece güzel olan şeyleri işler. Zulüm ve haksızlık türünden fiiller Allah'tan sâdır olamaz. Bu tür fiillerin kaynağı insandır. Onlara göre insan, hür olup iradi fiillerini isteme ve yapma kudretine sahiptir. Hür olmaması durumunda insanın yaptıklarından sorumlu olmaması gerekirdi. Şu halde Mu'tezile'ye göre kötü fiillerin faili Allah olmayıp insandır. Kul, işlediği bütün fiillerini kendi iradesi ve kudretiyle yaptığından dolayı sorumludur. Esasında Mu'tezile insana fillerinde tam bir serbestiyet vermektedir ve onlar bu konuyla ilgili olarak Kur'an ayetlerinden bazılarını te'vil etmekten de geri kalmamışlardır (Ş.Gölcük, a.g.e., s. 46; krş. K. Abdülcebbar, a.g.e., s. 301).

3. el-VA'D ve'l-VAİD:

Va'd, kişinin mü'min ve itaatkar olarak ölmesi halinde ahirette mükafatlandırılmasıdır. Vaid ise, tevbe etmeden ölenlere verilecek olan cezadır. Cennet Va'd'in cehennem ise Vaid'in karşılığıdır. Zaten Kur'an'da da iyi veya kötü bütün amellerin karşılıksız kalmıyacağı belirtilmektedir. Mu'tezile, fasıkların cezalandırılmasını ve itaat edenlerin de mükafatlandırılmasının Allah üzerine vacip olduğu görüşündedirler. V'ad ve Vaid prensibi bu düşüncede yatmaktadır (K. Abdülcebbar, a.g.e., s. 611).

V'ad ve vaid bir önceki adalet anlayışının bir sonucudur. İnsan dünya hayatı boyunca daima güzel ameller peşinde koşmalı, iyi fiillerin sahibi olmalıdır. Böyle bir yaşamın sonunda Allah mutlaka güzel amel sahibi kimseyi mükafatlandırarak, kötü fiil işleyen insanı da mutlaka cezalandıracaktır. Hatta Mu'tezile'ye göre, mürtebib-i Kebireyi işleyen ve tevbe etmeden ölen kimse ebedi olarak cehennemde azap görecektir (Ş. Gölcük, a.g.e., s. 47; krş. K.Abdülcebbar, a.g.e., s. 666).

4. el-MENZİLETU beyne'l-MENZİLETEYN:

Mu'tezile'nin üzerinde ittifak ettiği diğer bir konu da, büyük günah işleyen fasık birinin ne

mi'min ne kafir olacağı, bu iki yer arasında bir makamda yani, iki menzil arası bir yerde bulunacağı iddiasıdır. "Büyük günah işleyen" in durumuyla ilgili bu esas, Vasıl b. Ata ile Hasan el-Basrî'yi ihtilafa götürmüş ve hakkında özel bir görtüş konmasına sebep olmuştur.

Malati, Mu'tezile'nin bu prensibini: "Bir kimse Allah'a, resullerine, Kitaplarına ve Dinine iman eder ve helali helal, haramı haram bildikten sonra bir kebre(büyük günah) işlerse ne kafir ne mi'min nede müslimdir. O ancak fasık olabilir" şeklinde izah etmektedir (Malati, a.g.e., s. 36).

İsferaini ise, Mu'tezilenin büyük günah işleyeninin durumu hakkındaki görtüşlerini şöyle izah eder: "fasık, ne mi'min, ne de kafirdir. Tевbe etmediği takdirde ebedi cehennemde kalacaktır ve Allah'ın da ona merhamet etmesi veya affetmesinin caiz değildir. Affetmesi O'nun hikmetine ters düşer" (et-Tebzir, s. 65).

Mu'tezile'yi böyle bir düşünceye sevkeden amil, Mürcie'nin, büyük günah işleyen kimsenin imanına bir zarar gelmediğini, Haricilerin ise, büyük günah işleyeninin mutlak kafir muamelesi göreceğine dair aşırı iddialarına karşı bir nevi karşı çıkıştır.

5. el-EMR bi'l-MA'RUF ve'n-NEHY ani'l-MÜNKER:

İyiliği emretmek, kötülükten sakındırmak Kur'an'da belirtildiği gibi bütün müslümanlara farz olan bir esastır. Bu nedenle Mu'tezile ise bunu beş esastan biri olarak kabul etmektedir. Bundan gayeleri ise, İslam'ı din düşmanlarına karşı müdafaa etmek ve müslümanlar arasındaki hakk ile batılı birbirlerinden ayırmak olabilir.

Mu'tezili "el-Asam" hariç bütün Mu'tezile fırkaları, iyiliği emretmenin ve kötülüğü yasaklamanın, kişinin güçlü yettiği zaman vacip olduğu hususunda ittifak halindedirler. Bu imkan ve güç, söz, el veyahutta kılıç'tan herhangi birisi vasıtası ile netice almaya güçlü yetiyorsa.....demektir. (Eş'ari, a.g.e., s. 278)

Mu'tezile'nin Usulu hamse'si için bkz, el-Hayyat, el-İntisar, s. 93; Kadı Abdulcebbar, Şerhu'l-Usuli'l-Hamse, s. 741-749 (tevhid); s. 301-608 (adalet); s.608-693(el-va'd ve'l-void); s.697-738 (el-menzile beyne'l-menziletayn); s.741-749,(el-Emri bi'l-Maruf...); Eş'ari, Makalat, s. 155; Malati, et-Tenbih ve'r-Red, s. 36-38; Bağdâdi, el-Fark Beyne'l-Firak, çev. E. R. Fiğlalı, s. 82; İbn Hazm, el-Fasl fi'l-Milel, C. IV, s. 192; İsferaini, et-Tebzir fi'd-Din, s. 63; eş-Şehristânî, el-Milel ve'n-Nihal C.I, s.57; Ahmed Emin, Fecru'l-İslam, s.297-298; Kemal Işık, Mu'tezile'nin Doğuşu, s.67-80; Abdurrahman Bedevi, Hikmeu'l-Mezahibi'l-İslamiyye, C.I, s.37-486.

b. Bu Fırkaya Mu'tezile adının verilmesinin nedeni:

Hasan el-Basri'nin talebelirinden olan Vasil b. Ata (131/748) ve Amr b. Ubeyd (144/761) bir mezhep ortaya çıkardılar ki, bu mezheb, fasığın ne mü'min nede kafir olduğunu ileri sürmüştür. İşte bunun üzerine Hasan el-Basri'nin ders halkasından ayrılarak mescidin başka bir köşesinde oturmaya başladılar. O ikisi hakkında insanlar, "Hasan el-Basri'nin ders halkasını terkeden kimseler" demeye başlayınca, bundan sonra bunlar Mu'tezile diye adlandırıldılar. Bu konu ile alakalı olarak mu'tezile reislerinden olan Kadı Abdulcebbar, "Kur'an'da geçen her i'tizal lafzından murad batıldan ayrılmaktır. Buna göre i'tizal ismi bir medihdir". diye iddia etmektedir. Halbuki Kadı Abdulcebbar'ın bu görüşü Allah taala'nın, "Eğer bana iman etmezseniz hiç değilse yanımdan uzaklaşın (Fe'teziluni)" (Duhan, 44/21) sözü ile geçersiz olmaktadır. Çünkü bu i'tizal'den maksad küfüdür.⁵⁶

c. Mu'tezile Fırkaları;

Mu'tezile fırkalarının görüşlerinin açıklanması hakkında olup, Mu'tezile, toplam onyeddi fırkaya ayrılmaktadır.

⁵⁶ Râzî, İ'tikâdât, s.39.

"el-İ'tizal" luğatta, "İ'tezele'ş-şey'e ve teazzelehu" (Bir şeyden uzaklaştı ve ondan ayrıldı) şeklinde kullanılır. "Ondan ayrılarak bir köşeye çekildi" demektir. Kur'an'ı Kerim'de, "Bana inanmazsanız başımdan çekilin" (Duhan, 44/21) ayetindeki "Fe'teziluni" lafzı, "Eğer bana inanmıyorsanız benden ayrılın, benim yolumun üzerinde ve benimle beraber olmayın" manalarına gelir. "İ'tezeltu'l-kavme" ifadesi, "Topluluktan ayrıldım ve onlardan ayrı bir köşeye çekildim" demektir (İbnu'l-Münzir, Lisanu'l-Arab, c. XI, s. 440, Tacü'l-Arus, c. VIII, s. 15).

Savunduğu görüşleri itibariyle Mu'tezile'ye bir çok isim isnad edilmiştir. Bu isimler gerek muhalifleri gerekse kendileri tarafından kullanmak suretiyle günümüze kadar gelmişlerdir. Mu'tezile'ye verilen diğer isimleri şöyle sıralayabiliriz: Ehlu't-Tevhid, el-Muvahhid, el-Adliyye veya Ehlu'l-Adl, el-Va'diyye ve'l-Vaidiyye, el-Menaziliyye, el-Kaderiyye, el-Münezzehiyye ve Ehlu't-Tenzih (İbnu'l-Murtaza, Fırak ve Tabakatu'l-Mu'tezile, s.2).

LGEYLANİYYE

Geylan ed-Dimeşki (125/742)'nin taraftarları olup, bunlar Mu'tezile ile Mürcie'yi cemetmişlerdir. Geylan ise, Mervan oğullarının yedinci halifesi Hişam b. Abdulmelik tarafından öldürülen kimsedir.⁵⁷

2.VASILLİYYE

Vasıl b. Ata el-Gazzal (131/748)'a tabi olanlardır. Vasıl, "Fasık ne mü'min, ne kafir, ne münafık ve nede müşriktir" sözünü ilk defa söyleyen kimsedir. Vasiliyye, "Şayet Hz.Ali ve Hz.Talha herhangi bir hususta şahitlik yapsalardı, şahitlikleri makbul olmazdı. Ama bir konuda onlardan her biri diğer bir şahısla beraber şahitlikte bulunsalardı, o zaman

⁵⁷ Râzî, İ'tikâdât, s.40.

Tam adı, Ebu Mervan b. Müslim (b.Mervan) el-Kipti ed-Dimeşki olan Gaylan, kader hakkında ilk görüş beyan eden önemli ikinci isimdir. Her ne kadar el-Hayyat, Gaylan'nın Mu'tezile olduğunu iddia etse de (el-Hayyat, el-İntisar, s.189) İslam Mezhepleri tarihçileri onu herhangi bir mezhep içerisine yerleştirmede güçlük çekmişlerdir. Eş'ari Gaylaniyye'yi, Mürcie'nin yedinci fırkası olarak sayarken (Eş'ari, a.g.e., s.136), İbnu'l-Murtaza, ed-Dimeşki'yi Mu'tezile'nin dördüncü tabaka ricali arasında zikreder. (Fırak ve Tabakatu'l-Mu'tezile, s.38) Râzî de Hayyât gibi, Geylaniyye'yi Mu'tezile'ye bağlı bir mezhep olarak kabul etmektedir. Bunun nedeni ise, Geylan ed-Dimeşki'nin kader hakkındaki görüşleri ile kaderiyyenin kurucuları arasında zikredilmesi ve Mu'tezile'nin sistematik olarak ileri sürdüğü görüşlerin çoğunun Geylan tarafından da iddia edilmesi Râzî'yi böyle bir davranışa götürmüş olabilir. Ancak, Geylan'dan önce kader hakkında ilk konuşan Ma'bed el-Cüheni (85/704)'dir. Ma'bed ve Geylan, Vasıl b. Ata (131/748)'dan daha önce bu görüşleri ileri sürmüşlerdir. Bu görüşleri ile onlar, Huruc, İrca ve Kader hakkındaki görüşlerini kendilerinde cemetmişlerdir.

Geylan ed-Dimeşki'nin görüşlerini kısaca şöyle sıralayabiliriz:

a- iman, Yüce Allah'ın bilgi (Marifetu's-Saniye)'sine muhabbet, boyun eğme ve Resulü'nün O'ndan getirdiklerini ikrar etmektir. İddiasına göre ilk bilgi (marifetu'l-Ula) ızırari'dir ve iman değildir. İman ne artar ne eksilir nede halk, imandan bir şeyi diğerinden üstün tutabilir (Eş'ari, s.136; Bağdâdi, s.151).

b- İhtiyar; Kul, kaderi ile hayır ve şerri ihtiyar eder (Şehristânf, C.I, s.227).

c- İmamet, İmamet'in Kureyş'in dışındaki salih bir kimseye verilebileceğini, Kur'an ve sünnet'le amel etmesine bağlıdır. İmamet ancak icma-i ummet ile sabittir. (Şehristânf, C.I, s.227; Montgomery Watt, s.106; Nevbahti, Fıraku's-Şia, s.9).

şahitlikleri kabul edilirdi.” diye iddia ederlerdi.⁵⁸

3. AMRİYYE

Amr b. Ubeyd (144/761)'e uyanlardır. Bunların iddialarına göre, Hz. Talha ve Hz. Zübeyr'in şahitlikleri hiç bir zaman makbul değildir.⁵⁹

⁵⁸ Râzî, İ'tikâdât, s.40.

Müelliflerin ekseriyeti, Vasıl b. Ata'nın Mu'tezile'nin kurucusu ve Vasiliyye'nin onun ilk fırkası olduğu hususunda mütefiklerdir (bkz. Malatî, s.37-38; Bağdâdî, s.85; İsferrâinî, s.67; Şehristânî, C.I, s.60).

Vasıl, büyük günah işleyenin durumu hakkındaki tartışmasıyla Hasan el-Basri'den ayrıldıktan sonra bir çok konuda kendine özgü bir çok görüşleri sürmüştür. Bunları şöyle sıralayabiliriz:

a- Allah'ın İlim, Kudret, İrade ve Hayat gibi sıfatlarını nefyeder. Ayrıca O, “Allah Teala adil olup, O'na şer ve zulüm izafe etmek caiz değildir”der (Şehristânî, C.I, s.61-62).

b- Büyük günah işleyen ne mutlak mü'min ne de mutlak kafirdir. Bilakis, Kebireyi işleyen iman ve küfür arasında yani, el-menziiletü beyne'l-menziiletayn denilen bir yerdedir (Bu konu hakkında bkz. Şehristânî, C.I, s.60).

c- Kul, hayır, şer, iman, küfür, taat ve masiyet hususlarında mutlak faildir. Allah, kulun bu fiillerine karşılık ceza veya mükafat verir (Şehristânî, C.I, s.62).

d- Cemel ve siffin olaylarına katılan taraflardan birinin belirsiz olarak fasık olduğu (İsferrâinî, s.68) Hz.Ali, Hz.Talha ve Hz.Zübeyr'in cemel vak'asından sonra, bir sebze demeti hakkında dahi yapacakları şahitlikleri kabul edilemez (Şehristânî, C.I, s.65). Hangi tarafın “fasık” olduğu vuzuha kavuşmadığından dolayı tarafların durumları birbirinden farklı değildir. Dolayısıyla O herhangi bir tarafta bulunmuş olanın şahitliğinin kabul edilemezliğini ileri sürmektedir.

⁵⁹ Râzî, İ'tikâdât, s.40.

Kurucusu Amr b. Ubeyd olan Amriyye fırkasının Mu'tezile'nin ikinci fırkası olduğu hususunda Şehristânî hariç diğer İslam Mezhepler tarihçileri ittifak halindedirler. Şehristânî, Amriyye'yi ayrı bir fırka olarak telakki etmeyip Vasiliyye ile beraber ele almaktadır.

Vasıl b. Ata ile birlikte Hasan el-Basri'den ayrılan Amr b. Ubeyd'in görüşleri Vasıl'ın görüşleri ile bir paralellik arzemesine rağmen bir kaç noktada ayrı görüş ileri sürmüştür.

a- Vasıl, ancak biri cemel ashabından, öteki de Hz.Ali taraftarından olan iki kişinin şahitliklerini red etmiştir. Fakat o iki gruptan birine mensup iki kişiden her ikisinin şahitliklerini kabul eder. Oysa Amr, her iki grubun hepsinin fasık olduğuna inandığı için, aynı gruptan olsalar dahi, her ikisinin de şahitliklerinin kabul edilemeyeceğini ileri sürmek suretiyle Vasıl'dan ayrılmıştır (Kırş. Bağdâdî, s.87-88; İsferrâinî, s.69; Şehristânî, C.I, s.65).

b- Allah ilmi ile alim'dir, O'nun ilmi zatıdır. Kudreti ile kadir'dir, kudreti zatıdır ve yine zatından

4. HÜZEYLİYYE

Ebu'l-Hüzeyl el-Allaf (235/849)'a uyanlardır. Onların mezheplerine göre; Allah yaratacağı her şeyi (makdurat) yaratmış olup, başka bir şey yaratmaya gücü yoktur.⁶⁰

ibaret olan bir hayat ile hayy'dir. Ebu'l-Huzeyl Amr'ın bu görüşünü, Allah'ın her yönüyle bir olduğuna, O'nda asla çokluk bulunmadığına hatta bütün sıfatlarının selb ve izafetlere raci olduğuna inanan felsefecilerden aldığı iddia eder (Şehristânî, C.I, s.66-67; İbnu'l-Murtaza, Tabakat'ul-Mu'tezile, s.191).

c- Amr, Allah'ın kelamını, bir yere (mahal) ihtiyaç duyan ve bir yere ihtiyaç duymayan olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Mesela, Allah'ın "ol" emri için bir mahalle ihtiyaç yoktur. Ama Allah'ın emir, nehiy, haber ve istihbar gibi kelimaları için bir mahal gerekir (Krş. Bağdâdi, s.92; Şehristânî, C.I, s.68).

⁶⁰ Râzî, İ'tikâdât, s.41.

Mu'tezile'nin büyük imamlarından olan Ebu'l-Hüzeyl el-Allaf, bir çok mes'eledede ayrı görüş beyan etmiştir. (Bkz. Malati, s.38-39; Bağdâdi, s.88-95; İsferraini, s.69-71; Şehristânî, C.I, s.66-72; İbnu'l-Murtaza, Tabakat, s.191-195; Hayyat, el-İntisar, s.40)

a- Ebu'l-Hüzeyl'in kendine has görüşlerinden olan, Allah'ın takdir ettiği şeylerin (makdurat) son bulacağı ve makduratın yok olmasından sonra, O'nun herhangi bir şeye gücünün yetmeyeceği görüşü hakkında Bağdâdi, onun bu görüşünün Cehm b. Safvan (128/745)'nin cennet ve cehennem yok olacağı görüşünden daha kötü olduğunu ifade eder. Çünkü Cehm, cennet ve cehennem yok olacağını söylerse de, Allah'ın, cennet ve cehennem yok olmasından sonra, bunların benzerlerini yaratmaya gücünün yeteceğini kabul ederdi. Fakat Ebu'l-Hüzeyl, Allah'ın takdir ettiği şeylerin yok olmasından sonra, herhangi bir şeye gücünün yetmeyeceğini iddia etmiştir (el-Fark, s.89; Krş. Abdurrahman Bedevi, Mezahibu'l-İslamiyyin, C.I, s.152). Ebu'l-Hüzeyl'in bu görüşünü bir çok Mu'tezili kabul etmez. Hatta Mu'tezili el-Hayyat (290/903) bu konuda Ebu'l-Hüzeyl adına özlü beyan eder (Bkz. Hayyat, el-İntisar, s.42-46).

b- Ebu'l-Hüzeyl Allah'ın sıfatları hususunda, "Allah ilmiyle alimdir, O'nun ilmi zatıdır. O, kudreti ile kadir'dir, kudreti zatındandır ve yine O, hayatı ile hayy'dir ve hayatı zatındandır. Bunun gibi sem'ini, basar'ını, kıdem'ini, izzetini, azametini, celalini, kibriyasını ve sair sıfatlarını zatıyla beraber telakki edebilirsiniz" derdi. Ona göre eğer sen, "Allah alim'dir" dersen Allah'ın alim olduğunu isbat, cahil olduğunu da nefyedersin, o zaman da olan ve bilinen bir şeye delalet ettin demektir (Eş'ari, Makalat, s.165; Krş. A.Bedevi, Mezahib, C.I, s.148; İbnu'l-Murtaza, s.183).

5. NAZZAMİYYE

İbrahim b. Seyyar en-Nazzam (231/845)'a uyanlardır. Bu mezhebe göre, “Kul, Allah’ın yaratmaya gücünün yetmediği şeylere kadirdir. Bunlara göre, icma, haber-i vahid ve kıyas delil değildir”. Sahabeleri ve Hz.Ali’yi kötülükle zikretmezler.⁶¹

6. SUMAMİYYE

Sumame b. Eşres (213/828)'e uyanlardır. Me’mun zamanında ortaya çıkmışlardır. Onlara göre, “Fiilin failsiz meydana gelmesi mümkündür”.⁶²

⁶¹ er-Râzî, İ’tikâdât, s.41-42.

Nazzam, felsefe kitaplarını tedkik eden ve onlardan büyük ölçüde etkilenen bir Mu’tezile alimidir. Bir çok görüşünden dolayı tekfir edilmiştir. Şu görüşleri ile de diğer Mu’tezile fırkalarından ayrılır (Bkz. Bağdâdi, s.95-110; İsferraini, s.71-73; Şehristânî, C.I, s.72-82; İbnü’l-Murtaza, s.195-201; Hayyat, s.53):

a- Bağdâdi’nin bize naklettiğine göre, Nazzam şu iddiada bulunmuştur; “Allah’ın kullarına, onların iyilikleri dışında bir şey yapmaya ve cennet halkının nimetlerini bir zerre bile olsa eksiltmeye gücü yetmez. Çünkü onların nimetleri, onlar için iyiliktir ve iyilikten herhangi bir şeyi azaltmak, O’nun katında bir zulüm olacaktır. Aynı şekilde cehennem halkının azabını bir zerre bile artırmaya gücü yetmediği gibi, azaplarından bir şeyi de azaltamaz”. (el-Fark, s.97)

b- Nazzam, Kur’an’ın nazmı itibariyle değil (İsferraini, s.72; krş. A. Bedevi, C.I, s.213) geçmiş ve geleceğe dair gaibten haber vermesiyle mu’cize olduğunu, eğer Allah, Arapların Kur’an’a muaraza hususunda ehemmiyet vermelerini menetmeyip, serbest bıraksaydı, Kur’an’a benzer bir sureyi, hatta daha fasihini, daha belağatlısını ve daha nazım olanını meydana getirebileceklerini (Şehristânî, C.I, s.76) iddia etmektedir.

c- Nazzam’a göre, Kur’an’ın nazmı ve kelimelerinin edebi bakımdan güzelliği, Nebi’nin güzelliği değildir ve O’nun peygamberlik davasındaki doğruluğuna da delalet etmez. O’nun doğruluğuna delalet eden husus, ancak Kur’an’ın içindeki gayba ait haberlerdir. Kur’an’ın nazmına gelince, insanlar onun bir benzerini ve hatta daha güzelini ortaya koymaya muktedirlerdir. (Bağdâdi, s.104; Krş. A.Bedevi, C.I, s.213)

d- Râzî’nin de belirttiği gibi Nazzâm, icma, kıyas ve haber-i vahid’i delil olarak kabul etmemektedir.

⁶² Râzî, İ’tikâdât, s.42.

Tam adı, Sumame b. Eşres en-Numeyri’dir. O, halife el-Me’mun, el-Mu’tasım ve el-Vasık zamanlarında Kaderiyye’nin reisi idi. Halife el-Me’mun’a i’tizal fikrini aşlayan kişinin Sumame olduğu

7. BİŞRİYYE

Bişr b. Muammer (veya Mu'temir) b. Ubbad es-Sülemi (210/825)'ye uyanlardır. Bunlar Filozoflar gibi nefsi natıka'yı kabul ederler. Ayrıca cisimde sonsuz manalar olduğunda söylerler.⁶³

8.(Zikredilmemiştir)⁶⁴

9. MÜZDARİYYE

Ebu Musa b. İsa b. Mesih el-Müzdar (226/840-41)'a uyanlardır. Bu zat Bişr (210/855)'in talebesi ve Cafer b. el-Hars ve Cafer b. el-Mübeşşir'in de hocasıdır.⁶⁵

söylenir (Bağdâdi, s.125; bkz.İsferaini, s.79; Şehristânî, C.I, s.94).

Görüşlerini kısaca şöyle sıralayabiliriz:

a- Sumame'nin en önemli görüşü (Râzî'nin de belirttiği gibi): Fiilin failsiz meydana gelebileceği iddiasıdır. O'na göre, tevellüd (doğan) eden fiillerin faileri yoktur. Çünkü bir fiilin sebebini, insan ancak meydana getirdikten sonra bilebilir. O ölüncü de asıl fiil hasil olur. Eğer bu fiilin, ölen insanın yaptığını söylersek, ölü'yü fail yapmış oluruz. Böyle bir fiili Allah'a yüklememiz de mümkün olamaz. Çünkü, kötü fiilleri Allah'ın yaptığını söylemek yakışık olmaz. O halde fiillerin faileri yoktur. (Bağdâdi, s.125; krş. Şehristânî, C.I, s,95.)

b- Sumame; Kafirlerin, müşriklerin, mecusilerin, yahudilerin, hristiyan ve zındıkların, aynı şekilde hayvan, kuş ve mü'min çocuklarının da ahirette toprak olacaklarını iddia etmektedir. (Şehristânî, c.I, s95) O bu sonuca "Bilginin zaruri olduğu" iddiası ile varmaktadır. İddiasına göre, Allah'ın kendisini bilmeğe zorlamadığı kimse, marifetle emrolunmadığı gibi, küfürden de yasaklanmamıştır ve O, emir ve kader için yaratılmıştır. Böylece onlar sorumluluğu olmayan diğer canlılar gibi sayılırlar (Bağdâdi, s.125).

⁶³ Râzî, İ'tikâdât, s.42.

Bağdad Mu'tezile'si reislerinden olan Bişr, diğer Mu'tezile fırkalarından bir kaç noktada ayrılır:

a- Bişr, İnsan'ın, sebeplerini işlediği takdirde, tevellüd yoluyla renkler, tadlar, kokular, görme ve diğer duyu yapılabilmemesinin mümkün olduğunu iddia eder. O'nun sıcaklık, soğukluk, yaşlılık ve kuruluk konusundaki görüşleri de böyledir (Bağdâdi, s.115; İsferaini, s.74-75).

b- İstitaat, bünyenin selameti ve uzuvların afetlerden korunmasıdır (Şehristânî, C.I, s.87).

c- Allah tevbe eden bir kimseyi bir günahından dolayı affeder. Fakat affedilen kimse, aynı günahı tekrar işlerse Allah affı iptal ederek, o'nu eski günahından dolayıda cezalandırır. Çünkü, Allah'ın tevbeyi kabul etmesi, tekrar o günaha dönmeme şartına bağlıdır (Şehristânî, C.I, s.88).

⁶⁴ Leiden nüshasında, kurucusu Bişr el-Mu'temir'e nisbetle Ma'meriyye olarak geçmektedir.

10. HİŞAMİYYE

Hişam b. Amr el-Kuti (226/840-841)'ye uyanlardır. el-Kuti, "Hasbunallahu ve ni'me'l-vekil" demekten men ederdi. Çünkü ona göre, Allah'a "vekil" ismi vermek caiz değildi.⁶⁶

11. CAHİZİYYE

Amr b. Bahr el-Cahız (255/868)'a uyanlardır. Görüşlerinden birisi "Bilgiler

⁶⁵ Râzî, İ'tikâdât, s.42-43.

Asıl adı, Ebu Musa İsa b. Sebih, Lakabı ise, Murdar'dır. Lakabına nisbetle Murdariyye denilmiştir. Murdar, zühdünden dolayı "Mu'tezile'nin Rahibi" diye isimlendirilirdi. Mezhepler tarihi kaynaklarının ekserisinde "Murdariyye" olarak kaydedilmiştir (Bkz. Bağdâdi, s.120; İsferraini, s.77; Şehristânî, C.I, s.93).

Şu mes'eleler de Mu'tezile'den infirad etmiştir:

a- Allah, yalan söylemeye ve zulm etmeye kadir'dir (Şehristânî, c.1, s.93). Ancak O, zulüm ve yalan olarak takdir ettiği şeylerden işlemiş olsaydı, zalim ve yalancı bir ilah olurdu. (Bağdâdi, s.121; İsferraini, s.78; Hayyat, s.117)

b- İnsanların, Kur'an'nın bir mislini ve ondan daha fasihini getirmeye güçleri yeter. Ayrıca, Sultanlarla düşüp kalkanlar kafir sayılırlar. Onlar müslümanların mallarına varis olamazlar. Müslümanlar da onların mallarını miras yolu ile alamazlar (İsferraini, s.77, Şehristânî, c.1, s.93).

c- Allah'ın gözle görülebileceğini söyleyen kafirdir. Böyle bir kimsenin küfründen şüphe edenler de kafirdirler (Bağdâdi, s.121; İsferraini, s.78).

⁶⁶ Râzî, İ'tikâdât, s.43.

Hişam şu görüşleri ile diğer Mu'tezili fırkalardan ayrılmıştır:

a- İnsanların "Hasbunallahu ve ni'mel vekil" demeleri haramdır. Çünkü, Allah'a vekil demek doğru değildir (Bağdâdi, s.116; İsferraini, s.75).

b- Allah imanı mü'minlere bizzat sevdirmez ve onu onlara iyi göstermez. O, buna şu ayeti delil getirir: "Allah size imanı sevdirdi, onu kalplerinizde süsledi." (Hucurat,7) (Şehristânî, C.I, s.97).

c- Fitne ve ihtilaf zamanında biât edilen imamın imameti sahih olmaz. İmametın üzerinde ittifak olması ve selamet içerisinde seçilmesi şarttır (Şehristânî, C.I, s.98). Hişam bu iddiası ile Hz.Ali'nin hilafetini red etmek istemektedir.

d- Cennet ve Cehennem şu anda yaratılmamıştır. Cennet ve Cehennemın şu anda yaratılmış olduğunu söyleyen kafir olur (İsferraini, s.76).

zaruridir” sözüdür.⁶⁷

12. (Zikredilmemiştir)

13.CUBBAİYYE

Ebu Ali Muhammed b. Abdulvahhab el-Cubbai (303/915)'ye uyanlardır. Onların görüşüne göre; “Bir arazın aynı anda hem var, hemde yok olması mümkündür.” Bu görüşlerini Allah taala'nın sözüne istinaden söylemişlerdir.⁶⁸

⁶⁷ Râzî, İ'tikâdât, s.43.

Abbasi halifeleri Mu'tasım ve Mutevekkil zamanlarında yaşayan Cahız, felsefe kitaplarını tedkik eden ve büyük ölçüde etkilenen Mu'tezile'nin ileri gelenlerindedir.

Diğer görüşlerini kısaca şöyle sıralayabiliriz:

a- Bütün bilgiler zaruridir ve tabiat icabıdır. Eğer bir insan bir şeyi bilirse onu kendi tabii kabiliyeti ile bilmiştir. Onu öğrenme yolu ile bilmiş değildir. (Şehristânî, C.I, s.100; İsferraini, s.82).

b- Allah hiç kimseyi cehenneme atmaz. Ancak cehennem, kendi halkını tabiatı gereği kendine çeker, sonra da onları ebedi olarak kendinde tutar (Bağdâdi, s.128).

c- Şehristânî, Cahız'ın iddialarında Allah'ın sıfatlarının nefyi hususunda felsefenin yolunda olduğunu, kader'in subutu hususunda hayrın ve şerrin kuldân olduğu görüşünü bize nakletmektedir (el-Milel, C.I, s.101).

d- Allah mürid diye vasıflandırabilir. Bu “Allah, fiillerinde hata işlemez ve cahil değildir.” demektir. Allah mağlup ve kahredilemez (Şehristânî, C.I, s.101).

⁶⁸ Râzî, İ'tikâdât, s.43.

Basra Mu'tezile'si reislerinden olan Ebu Ali el-Cubbai'nin görüşlerini kısaca şöyle sıralayabiliriz:

a- Allah kuluna itaat eder. Çünkü, itaatın hakikatı iradeye uymaktır. Başkasının muradını yani istediği bir şeyi yerine getiren kimse ona itaat etmiş sayılır. Allah'da bir kulun isteğini yerine getirince ona itaat etmiş sayılır. Bu konuda Ebu'l-Hasan el-Eş'ari ile aralarında bir tartışma da olmuştur (Bkz. Bağdâdi, s.133; İsferraini, s.85).

b- Allah'ın iradesi bir mahalde olmaksızın hâdistir. Allah böyle bir irade ile mürid ve mevsuftur.

c- Allah ahirette göz ile görülemez. İman: bir medih övgü ismidir ve iyi huylardan ibarettir. İstitaat fiilden öncedir (Şehristânî, C.I, s.105-105).

d- Bir arazın bir çok mahalde bulunması caizdir. Mesela; Bir kağıda yazılmış ve orada mevcut olan söz kendinden başka bir yerde daha yazılmış ise, ilk yerden ikincisine geçmeksizin iki yerde de bulunabilir. Allah'ın isimleri kıyasi olarak söylenebilir. O'nun isimlerini fiillerinden türetmek caizdir.

14. BEHŞEMİYYE

Ebu Behşem Abdusselam b. Ebu Ali el-Cubbai (321/933)'ye uyanlardır. Onlar, Allah'ın Hallerinin bulunduğunu ve O'nun, kendisinden herhangi bir günah sadır olmayan kişiyi cezalandırmasının caiz olduğunu iddia ederler.⁶⁹

15. AHŞEDİYYE

Muhammed b. Ömer es-Saymeri'nin talebesi olan Ahşed b. Ebibekr'e uyanlardır. Onlar, Ebu Haşim ve taraftarlarını tekfir ederler.⁷⁰

16. HAYYATİYYE

Ebu'l-Kasım el-Kabi'nin hocası olan Ebu'l-Hasan Abdurrahim el-Hayyat (300/912)'a uyanlardır. Onlar, "Cisim yokluk durumunda da cisimdir" sözünü ileri sürerler. Hatta olmayan bir at'a binmenin mümkün olabileceğini iddia ederek, bunu da Hatta O'nu kadınları doğuran manasına "Muhbilu'n-Nisa" da denilebilir (İsferaini, s.86).

⁶⁹ Râzî, İ'tikâdât, s.44.

Ebu Behşem, ilmini babası Ebu Ali el-Cübbai'den almıştır. Babasından ayrı olarak şu görüşlere sahiptir (Bkz. Bağdâdi, s.134; İsferaini, s.86; Şehristânî, C.I, s.106'da Cübbaiyye ile beraber zikreder):

a- Ebu Behşem'in Mu'tezile'ye kazandırdığı yenilik, "Hal nazariyesi" dir.

Mu'tezile'de Hal nazariyesini ilk ortaya atan Ebu Behşemdir. Hal nazariyesi: "Allah bilir" dediğimiz zaman, "bilir" sözü o varlıktan ayrı olarak Allah'ın zatının hâlini veya durumunu açıklar. Nazariyenin esas noktası ise, "Zeyd binerek geldi" dediğimiz zaman, nasıl "binme"nin Zeyd'den ayrı bir varlık veya yokluğundan bahsedemezsek, aynı şekilde "bilme" Allah'tan ayrı bir varlık veya yokluktur diyemeyiz. Başka bir ifade ile nazariye, sıfat kelimesi ve ilim gibi isimlerin telmihinden kaçınmaktır. Çünkü bunlar, Allah'ın varlık veya zatından yarı müstakil ve kısmen müstakil mevcûdiyete sahiptir (M.Watt, İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri, Çev: E.R.Fıçlalı, s.374; Krş, Şehristânî, C.I, s.107).

b- İnsan yapmadığı bir fiilden dolayı cezaya müstahak olabilir. Bu durumda itaat etmeyen bir mûti'nin bulunması da, küfre girmemiş bir kafir'in bulunması da doğru olur (İsferaini, s.87).

⁷⁰ Râzî, İ'tikâdât, s.44.

Ahşediyye'yi bir fırka olarak ele alan bir İslam Mezhepler tarihi müellifini tesbit edemedik.

gerekli görürler.⁷¹

17. HÜSEYİNİYYE

Kadı Abdulcebbar b. Ahmed'in talebesi olan Ebu Hüseyin Ali b. Muhammed el-Basri'ye uyanlardır. Hüseyin Allah'tan halin, ma'dumun, ve meaninin nefyi, evliyanın kerametlerinin caiz olması, müridiyetin nefyi ve semi ve basar sıfatları konusunda herhangi bir görüş beyan etmemesi konularında hocası Kadı Abdulcebbar'dan ayrılmıştır. Ancak bizim zamanımızda Ebu Haşim ve Ebu'l-Huseyn el-Basri'nin taraftarlarından başka herhangi bir Mu'tezile fırkası kalmamıştır.⁷²

⁷¹ Râzî, İ'tikâdât, s.44.

Mu'tezile'nin önde gelen imamlarından olan Hayyat, aynı zamanda "Kitabu'l-İntisar ve'r-Redd âla ibn er-Ravendi" adlı eserin de müellifidir. Hayyat diğer Mu'tezililerden ayrı olarak (Bkz. Bağdâdi, s.130; İsferrâni, s.84; Şehristânî, C.I, s.102; İbnu'l-Murtaza, s.218) Şu görüşleri ileri sürmüştür:

a- O'nu diğer fırka mensuplarından ayıran en önemli görüşü "Ma'dum" görüşüdür. O'na göre, cisim, yokluk (ma'dum) durumunda da cisimdir. O'nun yaratılışı (hudus) durumunda da bir cisim olması caizdir. (Bağdâdi, s.131)

b- Hayyat'a göre, Şey, bilinen ve kendisinden haber verilir. Cevher, yoklukta da cevher A'raz, yoklukta da a'raz'dır. O bu durumu bunun gibi her cins ve sınıf isimlerinin hepsine taalluk ettirir. Hayyat, böylece yokluğun cisim olduğu görüşünü isbatlamaya çalışır (İbnu'l-Murtaza, Fırak ve Tabakatu'l-Mutezile, s.218; Krş. Şehristânî, C.I, s.102).

⁷² Râzî, İ'tikâdât, s.45.

Hüseyniyye fırkasını bir fırka olarak ele alan başka müellif bulunmamaktadır.

B. HARİCİLER

Harici Fırkaları arasındaki müşterek hususlar:

Harici fırkaları, günah işleyen kul'un kafir olacağı hususunda görüş birliği içerisindedirler. Ayrıca onlar, Hz. Osman, Hz. Ali, Hz. Talha, Hz. Zübeyr ve Hz. Aişe'yi tekfir ederken, Hz. Ebubekr ve Hz. Ömer'i de saygıyla anarlar.⁷³

⁷³ Râzî, İ'tikâdât, s.46.

HARİCİ İSMİ

Haruriyye, Şurat, Marika ve Muhakkime diye de isimlendirilen Havaric, hem siyasi bir fırka hem de dini bir mezheptir. Havaric denilmesi hususunda ihtilaf edilmiştir. Bazı müellifler bunları topluluktan ayırdıkları, dinin ve hakkın haricine çıktıkları ve Hz. Ali'yi tekfir ettikleri için "Havaric" diye isimlendirmişlerdir (Bkz. İbnu'l-Munzir, Lisânü'l-Arab, C.II, s.251, Ha Re Ce maddesi).

Şehristânî ise, topluluğun (cemaatin) ittifak halinde kabul ettiği hak imama karşı çıkan herkese "Harici" ismi verildiğini nakleder. İster sahabe devrinde "Hulefa-i Raşidin"e karşı çıkanlar olsun, isterse onlardan sonra, iyilikte onların yolunda giden "Tabiin"e karşı çıkanlar ve hatta daha sonra herhangi bir hak imama karşı çıkanlar olsun hüküm aynıdır (el-Milel, C.I, s.169).

Haricilerden bazılarının kendi ifadelerine göre ise, "Harici" lafzı, "el-Huruc fi sebilillah" (Allah yolunda çıkış yapanlar)'dan gelmektedir. Buna da şu ayeti delil getirirler; "Allah yolunda hicret eden kişi yeryüzünde çok bereketli yer ve genişlik bulur. Evinden, Allah'a ve Peygamberine hicret ederek çıkan (huruc eden) kimseye ölüm gelirse, o'nun ecrini vermek Allah'a düşer. Allah bağışlayan ve merhamet edendir." (Nisa,101) (Ahmed Emin, Fecru'l-İslam, s.257).

Hariciler, aşağıda belirteceğimiz ayete dayanarak kendilerini, nefislerini Allah yolunda satanlar anlamına kendilerini, "eş-Şurat" diye isimlendirirler. Kur'an'da geçen bir ayette ise şöyle ifade edilir: "İnsanlardan bir kısmı da vardır ki, Allah'ın rızasını dileyerek, nefisini Allah'a ibadet yolunda satar." (Bakara, 2/207). (Ahmed Emin, s.257).

Harici fırkaları arasında görüş farklılıkları olmasına rağmen, tüm fırkaların üzerinde ittifak ettiği hususlar da mevcuttur. Bu hususları İslam Mezhepler tarihi müellifleri bu şu şekilde sıralamaktadırlar:

a- Râzî'nin de belirttiği gibi onlar, Ali, Osman, Cemal Ashabı, iki hakem ve onların ikisini veya birini doğrulayan, ya da tahkime razı olanları tekfir hususlarında ittifak halindedirler.

1. MUHAKKİMİYYE

Bunlar, Hz.Ali'ye, hakemlerin hükmü verdiği sırada; "Sen kendinin gerçekten imam olduğunu biliyordun da, bize neden savaşı emrettin" diyenlerdir. Bu sebeble onlar, Hz.Ali'den ayrılmışlar ve Hz.Ali ve Hz.Muaviye'yi tekfir etmişlerdir.⁷⁴

2. EZARİKA

Ebu Nafi Raşid b. el-Ezrak (v.65/684-5)'a uyanlardır. Onlara göre, "kendilerine muhalefet edenleri öldürmek caizdir."⁷⁵

b- Büyük günah işleyen (mürtekibi kepire) kafirdir. Öldüğü takdirde de ebedi azab ile cezalandırılacaktır. Bu görüşe katılmayan Harici fırkaları da vardır.

c- Halife, bütün müslümanların seçimi ile olmalıdır ve bu makam yalnız Kureyş'in hakkı olmayıp, bütün müslümanların hakkıdır. Onlar zalim imama karşı ayaklanmanın vacip olduğu hususunda da ittifak halindedirler (Geniş bilgi için bkz. Eş'ari, 86 vd; Malati, 178 vd; Bağdâdi, 54 vd; İbni Hazm, C.I, s.188 vd; İsferaini, s.45 vd; Şehristânf, C.I, s.170 vd; Nevbahü, s.6,10,75; Ahmed Emin, s.256 vd.).

⁷⁴ Râzî, İ'tikâdât, s.46.

Bunlar, haricilerden ortaya çıkan ilk fırkadır. Hakem tayin etme hususunda Hz.Ali'ye karşı çıkıp, o'nunla savaşırlardır. Oniki bin kişiden oluşan bu fırkanın savaşta komutanları Şebes b. Rebi er-Reyyahi, namazda emirleri Abdullah b. el-Kevva idi. Görüşlerini kısaca şöyle sırlayabiliriz:

a- İmamın, Kureyş veya başka kabilelerden tayin edilip, insanlar arasında âdil davranan biri olması gerekir. Eğer tavrını değiştirir ve zulme başlarsa vazifesinden azledilmesi ve öldürülmesi vacib olur.

b- Hz.Osman'ı, Hz. Ali'yi, Ashab-ı Cemel ve Siffini, hakemeyni, hakemeynin verdiği hükme razı olanları ve büyük günah işleyenleri tekfir ederler.

c- Devlet reisini (İmam) tayin etmeyi gerekli görmezler. Alemde herhangi bir imamın bulunmamasını caiz görürler.

d- Kendi fikirlerine muhalif olanlara kafir derlerse de, müşrik olarak nitelemezler (Bkz. Bağdâdi, s.55 vd; İsferaini, s.45; Şehristânf, C.I, s.172).

⁷⁵ Râzî, İ'tikâdât, s.46.

Bunlar, Nafi b. Ezrak'a uyanlardır. O'nun öldürülmesinden sonra Ubeydullah b. el-Mahuz'a tabi olan, Ubeydullah'ın ölümünden sonra ise, sırası ile, Zübeyr el-Mahuz ve Katari b. Fucaa'nın idaresi altında h.77 yılına kadar varlığını sürdüren bir harici fırkasıdır.

3. NECEDAT

Necde b. Amir en-Nah'i (v.69/688-9)'ye uyanlardır. Kendilerine muhelefet edenleri öldürmeyi vacip görürler. Sicistandaki Haricilerin çoğu onun görüşüne tabi olmuşlardır.⁷⁶

Bu fırka, yukarıda saydığımız, haricilerin üzerinde müttefik oldukları temel inançlara ilaveten şu görüşlerini de eklemişlerdir:

a- Ezarika, muhaliflerinin müşrik olduklarını iddia ederler. Oysa Muhakkime-i Ula onların müşrik değil, kafir olduklarını söylüyorlardı. Kendilerinden olmakla beraber kendilerine katılmayan, buldukları yerde kalanlar (Ka'ade), kendi görüşlerinden olsalar bile, müşriktirler.

b- Muhaliflerinin kadın ve çocukları ile, kendilerinin saflarında savaşmayan kadın ve çocukları öldürmek mubahtır.

c- Onlar Hz.Ali'yi tekfir ederek, İbni Mülcem'in, Hz.Ali'yi öldürmede haklı olduğunu belirtir ve "Allah'm rızasını dileyerek,nefsini O'na satarlar" (Bakara, 2/207) ayetini delil getirirler.

d- Şia'da bir esas olan Takıyyenin haram olduğu görüşündedirler.

e- Müşrik çocukları babaları ile beraber cehennemde olacaklardır.

f- Muhaliflerinin buldukları yerin küfür diyarı yani, darı küfr olması sebebiyle burada bulunan kadın ve çocukların öldürülmesini tecviz ederler.

g- Namuslu kadına iftira edene, hadd-i kazif cezası verilir. Fakat namuslu erkeğe iftira edene hadd-i kazif tatbik edilmez.

h- Çalınan mal az olsun, çok olsun hırsızın eli kesilir.

ı- Kendilerinden olmayıp, kendilerine katılmak isteyen kimseyi imtihan etmeyi gerekli görürler. İmtihanın şekli ise şöyledir; Kendilerine katılmak isteyen, muhaliflerinden olan bir esir getirilerek, esirin katledilmesi istenir. Bu gelen kimse, esiri öldürdüğü takdirde kendi zihniyetlerinden olduğuna karar verilir, öldürmez ise, kendisi hakkında, munafık ve müşrik olduğuna hükmedilerek katledilir.

i- Yahudi, Hristiyan ve Mecusilerin katli haramdır (Geniş bilgi için bkz. Eş'ari, s.86 vd; Bağdâdi, s.60; İsferraini, s.49 vd; Şehristâni, C.I, s.179; N.Çağatay, İ.A.Çubukçu, s.46).

⁷⁶ Râzî, İ'tikâdât, s.47.

Asıl ismi, Necde b. Amir el-Hanefi'dir (Bkz. Eş'ari, s.89 vd; Bağdâdi, s.63; İsferraini, s.52; Şehristâni, C.I, s.187). Necde hakkında ayrılığa düşen taraftarları kendi aralarında da fırkalara ayırdılar (Bkz. Bağdâdi, s.63; İsferraini, s.52).

Necde b. Amir'in görüşlerini kısaca şöyle sıralayabiliriz:

a- Din iki husustan ibarettir. Birincisi; Allah'ı ve Peygamberini tanımak, kendi düşüncelerine uyan müslümanların kanlarını dökmeyi haram kılmak ve Peygamberin Allah'tan getirdiklerinin hepsini dil ile

4. BEYHESİYYE

Ebu Beyhes'e tabi olanlardır. Onlara göre, " Allah'ı, isimlerini ve şeriatının ayrıntılarını bilmeyen kafirdir".⁷⁷

5. ACARİDE

Abdulkerim b. Acred'e uyanlardır. Onlara göre, Yusuf sûresi Kur'an'dan değildir. Çünkü Yusuf sûresi, aşk, aşık ve maşuktan bahsetmektedir. Bu tür şeylerin Allah kelamı olması caiz değildir.⁷⁸

ikrar etmektir. Bu herkes üzerine vacip olandır.

İkincisi ise; Dinin, bunlardan ayrı olan hükümleridir. Bu ikinci hususu bilmeyenler cehlinden dolayı ma'zur sayılırlar. Yine, Hüccet getirilmediği sürece helal ve haram konusundaki bilgisizlik (cehalet) ma'zurdur (Şehristânî, C.I, s.191; Bağdâdi, s.63-64).

b- Dar-ı Takiyye'de bulunan kimseler, "ehl-i âhd" veya "ehl-i zimme" bile olsa, bunların kanları, canları ve malları helaldir (Şehristânî, C.I, s.191). Buna karşılık Ezarika bunu haram addetmektedir.

c- İçki içmenin herhangi bir cezası yoktur (Şehristânî, C.I, s.191).

d- İnsanların devlet reislerine ihtiyaçları yoktur. Onlara vacip olan kendi aralarında adalat'e riayettir. Eğer adalete riayetin, ancak bir imamla mümkün olacağına kanaat getirilirse, o zaman bir devlet reisi tayin etmek caizdir (S.Ş.Cürçani, Şerhu'l-Mevakif, s.629). Bu vacip olmadığı gibi mahzurlu da sayılmamaktadır.

⁷⁷ Râzî, İ'tikâdât, s.47.

Asıl adı, Ebu Beyhes Heysam b. Amir'dir. İbadiyyeden İbrahimiyyenin bir kolu olarak zikredilmektedir (Bağdâdi, s.78).

Ebu Beyhes'in diğer görüşlerine gelince:

a- İman; bilgi ikrar ve ameldir (Şehristânî, C.I, s.198). Bir kimse Allah'ı ve Resûlünü ve Resul'un getirdiklerinin hepsini bilip ikrar etmezse müslüman sayılamaz (Eş'ari, s.114 vd.).

b- İmam küfre düşerse, o'na uyanlar da aynı şekilde küfre düşerler.

c- Aslında helal olan bir içkiyi içen biri, bu içkiden sarhoş olursa, içkili iken kıldığı namazı terketmek ve Allah'a sebbetmek gibi şeylerden dolayı bağışlanmıştır. Bu nedenle içkili hali devam ettiği sürece kendisine ceza tatbik edilmez ve kafir olduğu hükmü verilmez (Bağdâdi, s.78).

d- Helal veya haram olduğunu bilmediği bir işi yapan kafirdir. Çünkü gerçeği bilinceye kadar araştırması gerekirdi (S.Ş.Cürçani, s.629).

⁷⁸ Râzî, İ'tikâdât, s.47.

6. SALTİYYE

Osman b. Ebi's-Salt'a tabi olanlardır. Onlara göre: Kendi fırkalarına giren herkes müslümandır. Ayrıca, çocukların buluş çağına kadar müslüman olduklarına hükmederler.⁷⁹

7. MEYMUNİYYE

Meymun b. İmran'a uyanlardır. Bir insanın kendi kızıyla evlenmesini caiz görürlerdi ve şerrin Allah'tan olmadığı görüşünde idiler.⁸⁰

Abdulkerim b. Acred başta Atıyye b. el-Esved el-Hanefi'ye tabi iken, daha sonra ondan ayrılarak, ayrı görüşler beyan edince, Acaride diye isimlendirilmiştir. Eş'ari'nin naklettiğine göre, Acaride onbeş fırkaya ayrılmaktadır.(Eş'ari, s.15). Bağdâdi ve Şehristânî ise, on fırkaya ayrıldıklarını zikrederler.(Bağdâdi, s.67; Şehristânî, C.I, s.210 vd.). Abdulkerim b. Acred,Necedat fırkasının görüşlerini kabul etmekle beraber, ayrıca şu görüşleri de ileri sürmüştür:

a- Her çocuk buluş çağına erişince İslam dinine çağrılır. Çocuk İslam'a çağrılıncaya veya kendisi İslam'la vasıflanıncaya kadar, buluş çağından önceki devrede ona dokunulmaması (Berâfet) gerekmektedir. Çocuk baliğ olup, İslam'a girinceye kadar onun hakkında herhangi bir hüküm vermemek gerekir.

b- Muhaliflerinin malları, o malın sahibi öldürülmediği müddetçe ganimet olarak alınamaz. Ancak o malın sahibi öldürüldükten sonra bu mal mubah sayılabilir. Ezarika ise, bütün durumlarda muhaliflerinin mallarının ganimet olarak alınmasını mubah kabul ederler (Bağdâdi, s.67; İsferraini, s.54-55).

⁷⁹ Râzî, İ'tikâdât, s.48.

Eş'ari ve şehristani, asıl adının, Osman b. Salt olduğunu söylermen (bkz. Makalât, s.97, el-Milel, C.I, s.202.), Bağdâdi ve İsferraini, Salt b. Osman olduğunu beyan ederler (el-Fark, s.70; et-Tebssîr, s.56). Osman b. Ebi Salt Acaride den olup, onlardan farklı olarak şöyle demektedir:

a- Bir adam bize uyar ve müslüman olursa, onu kabulleniriz, fakat çocuklarından teberrî ederiz. Çünkü çocuklar, buluş çağına ulaşıncaya kadar ve İslam'a çağrılıp onu kabulleninceye kadar müslümanlıkları kabul olunmaz (Eş'ari, s.97; Bağdâdi, s.70; İsferraini, s.56).

⁸⁰ Râzî, İ'tikâdât, s.48.

Meymuniyye de Acaride'nin bir fırkadır. Acaride fırkasından, irade, kader ve istitaat konularında ayrılmışlardır. Bağdâdi Meymuniyye fırkasını, İslam'a nisbet edilen fırkalardan saymaktadır (el-Fark, s.217). Bunlar:

a-Kader hususunda Mu'tezile'nin görüşüne benzer bir görüş ileri sürerler. Onlara göre, kul fiilinin

8. HAMZİYYE

Hamza b. Edrek'e tabi olanlardır. Kafır çocuklarının cehennemlik olduklarını iddia ederler.⁸¹

9. HALEFİYYE

Halef denilen bir adama tabi olanlardır. Onlar, hayır ve şerrin Allah'tan olmadığını

halıkı olup, hayırda şerde kulun kendisindedir (Eş'ari, s.93; Şehristânî, C.I, s.205).

b- Kız evlâdın kızları ve oğulların kızları ile nikahlanmayı mübah sayarlar. Zira, Allah Kur'an'da evlenilmesi haram olanları zikrederken, kızların kızları, oğulların kızları, erkek kardeşlerin çocuklarının kızları ve kardeşlerin çocuklarının kızlarından söz etmemektedir. Yani onlarla evlenmenin haram olduğunu açıkça bilerten ayet yoktur (Bağdâdi, s.69,217). Bağdâdi'nin naklettiği görüş ile, Râzî'nin naklettiği, " Bir insanın kendi kızıyla evlenmesini caiz görürlerdi" görüşü birbirlerine zıt gibi görünmektedir. Çünkü Râzî, "kişinin kendi öz kızı" ifadesini kullanırken, Bağdâdi, ikinci kuşaktan yani, " kız çocuklarının kızları ile evlenmeyi caiz görürlerdi" ifadesini kullanmaktadır.

c- Allah mükellef olan herkese, iman ve küfür hususunda yapabilme gücü ve iradesi vermiştir. Diğer bir ifade ile, İstitaât fiilden önce de vardır (Eş'ari, s.93).

d- Yusuf Süresi Kur'an'dan değildir (Şehristânî, C.I, s.205).

⁸¹ Râzî, İ'tikâdât, s. 48.

Hamziyye, Sicistan, Horasan, Mûkran, Kûhistan ve Kirman'da yaşayan ve muhalifleri ile savaşıp büyük orduları hezimete uğratan Hamza b. Edrek'e uyanlardır. Aslında o, Acaride'nin Hazimiyye kofundandı. Daha sonra onlara muhalefet ederek, kader ve istitaât konularında Kaderiyye'nin görüşlerini ileri sürdü. Hamza b. Edrek'in ortaya çıkışı h. 179/795 yıllarında, Harun Reşid'in dönemine rastlamaktadır. Halife Me'mun devrinde de yaşayan Hamza b. Edrek'e, Me'mun, kendisine itaat etmesi için ona bir mektup yazdı. Bu mektup, Hamza'nın kendi durumuna böbürlenmesinden başka bir işe yaramadı. Bunun üzerine Me'mun, Abdullah en-Nisabûri'yi onun üzerine gönderdi. Abdullah Hamza'yı bozguna uğrattı ve adamlarından binlercesini katletti. Hamza ise yaralı olarak ellerinden kaçtı ama kurtulamayarak o da öldü (Bağdâdi, s.70-72).

Şehristânî onların görüşlerini şöyle nakleder; Hamziyye, Meymuniyye'nin inandıkları bid'atleri kabul ederlerse de, muhaliflerinin ve müşrik çocuklarının cennette olacağını belirterek onlardan ayrılırlar. Halbuki Meymuniyye muhalif ve müşrik çocuklarının cehennemde olacağını görüşünü savunuyordu. Ayrıca Hamza, bir asırda iki imamın bulunmasını da caiz götürdü (el-Milel, C.I, s.203).

kabuy ederler.⁸²

10. ETRAFİYYE

Bunlara göre; “Dünyanın çeşitli yörelerinde yaşayan kimselerden, şeriatın ahkâmını bilmeyenler ma’zur değillerdir.”⁸³

11. ŞUAYBİYYE

Şuayb b. Muhammed’in ashabıdır. Onlar Kul hakkında “Müktesib” kullanırlar. Ancak “Mucid” kelimesini kullanmaktan sakınırlar. Bunun haricindeki farklı görüşlerinde diğer Harici fırkaları ile aynı görüşü paylaşırlar.⁸⁴

⁸² Râzî, İ’tikâdât, s.48.

Bunlar, Hamza el-Harici ile savaşıyor ve Halef el-Hariciye tabi olanlardır (Bkz. Eş’ari, s.93; Bağdâdi, s.69; İsferrâni, s.55; Şehristânî, C.I, s.203). Bunlar Kirman ve Mûkran haricileri denilen gruptur. Kader, hayır ve şerrin Allah’a izafeti hususunda Hamziyye’ye muhalefet etmişlerdir (Şehristânî, C.I, s.203). Bağdâdi, Halef’in Meymuniyye’den olduğunu, daha sonraları ise, kader, istitaat ve meşiet konularında onlara muhalefet ederek, bu üç hususta Ehl-i Sünnet’in görüşlerini kabul ettiğini beyan etmektedir (el-Fark, s.69).

Müşrik çocuklarının, amelsiz ve şirk koşmadıkları halde bile cehenneme gireceklerini iddia ederler (Şehristânî, c.1,s.204). Kendilerinden olan bir imam ile bir arada bulunmadıkça, savaşmayı kabul etmezler (Bağdâdi, s.69).

⁸³ Râzî, İ’tikâdât, s.48.

Bunlar, Hamza’nın görüşleri üzere olup, reisleri, Sicistan’dan Ğalip b. Şazan adında birisidir. Hamza’nın mezhebinden farklı olarak, Dünya’nın herhangi bir noktasında bulunan kimselerin, şeriatın akılla bilinebilen hususlarını bilmemekte ma’zur sayılacağını iddia ederler. Ayrıca, kulların fiillerini ondan nefyetme konularında Ehl-i Sünnet’e uyarlar (Şehristânî, C.I, s.206; Cücani, et-Ta’rifat, s.46).

⁸⁴ Râzî, İ’tikâdât, s.49.

Şuaybiyye ilk önce, Şuayb olarak bilinen önderlerinin, Havaric’ten Meymun adlı bir adamla tartışmasından sonra ortaya çıkmıştır. Bu tartışma şu hadiseden dolayı cereyan eder: Meymun’un Şuayb’dan alacağı vardı. Şuayb borcunu ödemeyince, mahkemeye müracâat etti. Şuayb ona; “Allah dilerse, onu sana ödeyeceğim” dedi. Meymun da: “Öyle ise Allah onu şu anda ödemeni diledi” deyince, Şuayb: “Eğer

12. HAZİMİYE

Hazımın taraftarlarıdır. Muvafat (insanın son nefesindeki durumu)'a inanırlar.⁸⁵

Allah, bunu gerçekten dilediyse, sana onu ödemekten başka bir şey yapmam" cevabını verdi. Bunun üzerine Meymun: "Allah, sana bunu yapmanı emrediyor. Zaten O, yalnız dilediği şeyi emreder, dilemediğini de emretmez" dedi. Bu tartışma üzerine Acaride fırkalara ayrıldı ve bir kısmı Şuayb'a, bir kısmı da Meymun'a tabi oldular. Onlar bu durumu, o sırada hapishanede bulunan Abdülkerim b. Acred'e bir mektupla bildirdiler. O' da onlara cevaben şunları yazdı: "Biz, Allah'ın dilediği şeyler olur, dilemedikleri de olmaz der ve Allah'a da kötülük isnad etmeyiz". Bu cevap İbn Acred'in ölümünden sonra onlara ulaştı. Bunun üzerine Meymun, İbn Acred'in kendi görüşünü kabul ettiğini, " Allah'a kötülük yüklemiyoruz" demekle kendi görüşünü desteklediğini iddia etti. Buna karşılık Şuayb ise; " Aksine O, Benim görüşümü desteklemiştir. Çünkü O, Allah'ın dilediği olur, dilemediği olmaz demıştır" dedi (Eş'ari, s.94-5; Bağdâdi, s.68-9; İsferraini, s.55). Böylece Hazımiyye ve Acaride'nin çoğunluğu,Şuaybın tarafını tutmuşlardır. Hazımiyye'nin çoğu Kaderiyye ile beraber Meymun'a meyletmişlerdir (Bağdâdi, s.69).

Allah, kulun fiillerinin yaratıcısıdır. Kul ise, fiili yapması için kudret ve irade verilmiş olup,hayrın ve şerrin işlenmesi halinde sorumlu olur. Bu nedenle ceza ve ikab vardır. Allah'ın meşietini olmaksızın hiç bir şey var olmaz (Şehristânî, C.I, s.20).

⁸⁵ Râzî, İ'tikâdât, s.49.

Cürcânî,kurucusunun Hazım b. Asım (Şerhu'l-Mevakif, s.630), Şehristânî ise, Hazım b. Ali olduğunu kaydeder (el-Milel, C.I, s.206). Sicistan Acaride'lerinin çoğunluğunu bunlar teşkil etmektedir.

Ehli Sünnet'in görüşlerini benimsemiş ve: " Allah'tan başka yaratıcı yoktur. Allah'ın istediğinin dışında başka bir şey olmaz. İstütaât fiil ile bereberdir" demişlerdir (Bağdâdi, s.67).

Eş'ari Muvafat'ı; "Allah'ın kullarının fiilerine göre değil, ömrünün sonunda varacağı noktaya göre ona dostluk veya düşmanlık göstermesidir" şeklinde tarif eder. (Makalat, s.100) Hazımiyye'ye göre; dostluk ve düşmanlık, Allah'ın iki sıfatıdır. Allah, hayatının büyük bir kısmında kafir olarak yaşasa bile, imanlı olduğun zaman kuluna karşı herşeyden dolayı dostluk gösterir. Fakat hayatının uzun bir devresini mü'min olarak geçirse bile, ömrünün sonlarına doğru küfre meylerse, Allah, ona düşmanlık gösterir ve ondan uzaklaşır. Aslında Hazımiyye: "Allah dostlarını sevmekten ve düşmanlarına karşı kin duymaktan vazgeçmez" demekle Muvafat konusundaki Ehli Sünnet'in görüşün kabul etmektedir (Eş'ar, s.96; Bağdâdi, s.68).

Hazımiyye, Hz.Ali hakkında kesin hüküm vermekten çekinir ve başkaları hakkında beri olduklarını açıkça söyledikleri halde, Hz.Ali'den beri olduklarını açıkça ifade etmezler (Şehristânî, C.I, s.207). Buna karşı İsferraini, Hz.Osman, Hz.Ali ve Hakemeyni tekfir ettiklerini ifade eder (et-Tefsir, s.55).

13. SA'LEBİYYE

Sa'leb b. Amir'e tabi olanlardır. Onlar; "Çocukların mükellef olacakları yaşa kadar kendilerinden kötü bir fiil meydana gelmemesi için, onların velayetini üstlenmek gerektiğini" ifade ederler.⁸⁶

14. AHNESİYYE

Ahnes b. Kays'ın taraftarlarıdır. Bunlar kendilerinden olmayan herkesten uzak (teberri) dururlar ve aynı görüşte olmadıkları kimselerle aynı şehirde oturmazlar.⁸⁷

15. MA'BEDİYYE

Ma'bed'e uyanlardır. Dine aykırı davranan hiç bir kadın ile nikâhlanmayı caiz görmezler.⁸⁸

⁸⁶ Râzî, İ'tikâdât, s.49.

Bağdâdi ve İsferrâini asıl adının, Sa'lebe b. Mişkan olduğu kalydedilmektedir (el-Fark, s.72; et-Tebîr, s.57; Ayrıca Sa'lebe'nin İbni Acred'den ayrılma nedeni için bkz. el-Fark, s.72).

Sa'lebe İbni Acred ile çocukların durumu hakkında ihtilafa düşerek, "Gerek kafir çocukları için, gerekse mü'min çocukları için olsun (baliğ oluncaya kadar) ne velayet ne adavet ve ne de berâet söz konusu değildir" iddiasında bulundu (Eş'ari, s.97).

Yine başka bir rivavete göre Sa'lebe: "ister küçük isterse büyük olsun, bülûğ'dan sonra çocukların inkarı açıklığa kavuşuncaya kadar onlara velayet etmek gerekir." demektedir (Şehristânî, C.I, s.208).

⁸⁷ Râzî, İ'tikâdât, s.49.

Bu fırka Acaride'nin onuncu, Sealibenin ise birinci fıkası olup, kendisine Ahnes denilen bir şahsa nisbetle Ahnesiyye denmiştir.

Ahnes: "İmanlarını bildiğimiz için bağrımıza bastıklarımız veya kafir olduklarını bilip uzaklaştıklarımız dışında kalan, Takiyye bölgesinde bulunan herkesten kaçınmamız (teberri) gerekir" (Bağdâdi, s.73; İsferrâini, s.57) demektedir.

Onlar ayrıca: Savaşın ve gizlice adam öldürmenin haram olduğunu iddia ederek, ehli kıblenin düşmanlarını şahsen tanımadıkça ve savaşa davet edilinceye kadar başlanılmaması iddiası üzerine Seâlebi'den ayrılmışlardır (Eş'ari, s.97; Bağdâdi, s.73).

⁸⁸ Râzî, İ'tikâdât, s.50.

Ma'bed, kölelerden zekât alma ve verme konularında Seâlebi'nin büyük çoğunluğuna muhalefet

16. RÜŞEYDİYYE

İster yağmur suyu ile, isterse taşıma suyu ile sulansın, öşrtün verilmesi gerekli olan bütün mahsullerde öşrtün vacip olduğunu söylerler.⁸⁹

17. MÜKERREMİYYE

Mükerrem'in taraftarlarıdır. Onlar; "Namazı terk eden kimse kafirdir. Ancak, kafir olması namazı terk etmesinden dolayı değil, aksine Allah'ı bilmemesinden dolayıdır" demekteler.⁹⁰

18. MA'LUMİYYE ve MECHULİYYE

Ma'lumiyye; "Allah taâla'yı tüm isimleri ile bilmeyenin kafir olacağını", etmiş ve bu görüşü benimsemeyenleri tekfir etmiştir. Seâlibe'nin diğer mensupları da, bu görüşünden dolayı onu tekfir etmişlerdir (Bağdâdi, s.73; İsferrâni, s.57).

⁸⁹ Râzî, İ'tikâdât, s.50.

el-Milel ve'n-Nihâl'de kurucusunun Rüşeyd et-Tûsi olduğunu belirtilerek, bunlara ayrıca "el-Öşriyye" de denildiği zikredilmektedir (Şehristânî, C.I, s.208).

Rüşeydiyye şu görüşleri ile ayrı bir fırka olarak göze çarpar; "Kaynak ve akar sularla sulanan topraklarda, öşrtün yarısı, yağmurun suladığı topraklarda ise, tamamı ödenmelidir." Ziyad b. Abdurrahman ise, kaynak ve akar sularla sulanan topraklarda, öşrtün tamamının ödenmesini gerekli görür (Eş'ari, s.100; Bağdâdi, s.74). Metinde geçen ed-Daliye (taşıma suyu) kuyu makarası veya su dolabı manalarına da gelmektedir.

⁹⁰ Râzî, İ'tikâdât, s.50.

Seâlibe'den olan Mükrem b. Abdillâh el-İclî'e uyanlardır (Şehristânî, C.I, s.211).

Râzî'nin de belirttiği gibi onlar: Namaz kılmayanın, namaz kılmadığı için değil, Allah'ı tanımadığından dolayı kafir olacağını ileri sürmüşlerdir. Yine onlara göre, Her günah işleyen Allah'ı bilmemektedir, Allah'ı da bilmemek küfürdür." (Bağdâdi, s.74; İbn Hazm, el-Fasl, C.IV, s.191; İsferrâni, s.58; Şehristânî, C.I, s.211).

Onlar ayrıca; Allah'ın kullarına dostluğu veya düşmanlığının, halen işlemekte oldukları amellerine göre değil, insanın son nefesindeki durumu dediğimiz Muvafât'a göre olduğunu kabul ederler (Eş'ari, s.100). Buna göre, ölen bir kişi son nefesini verirken mü'min ise dost, kafir ise düşman olarak kabul edilip ona göre muamele edilecektir.

Mechuliyye ise; “Allah’ın bütün isimlerini bilmenin vacip olmadığı” iddiasında bulunurlar.⁹¹

19. İBADİYYE

Abdullah b. İbâd’a uyanlardır. Emevi meliklerinin sonuncusu olan Mervan b. Muhammed zamanında ortaya çıkmış olup, nihayetinde de katledilmiştir.⁹²

⁹¹ RÂZÎ, İ’tikâdât, s.51.

Eş’ari, Ma’lumiyye ve Meçhuliyye’yi ayrı ayrı ele alarak Hazımiyye’den olduklarını belirtmiş ve Ma’lumiyye’nin şu hususlarda Hazımiyye’den ayrılığa düştüklerini zikretmiştir.

a- Ma’lumiyye, Allah’ı, bütün isimleri ile bilmeyen kişinin, O’nun hakkında cahil olduğunu, O’nun hakkında cahil kalanın ise kafir sayılacağını iddia eder.

b- Kulların fiilleri yaratılmamıştır. İstitaât fiil ile beraber olup, fiil ise Allah dilemedikçe meydana gelmez (Makalat, s.96; Bağdâdi, s.69).

Meçhuliyye’ye gelince; Ma’lumiyye’nin görüşlerini kabul etmekle beraber, onlardan ayrı olarak “Allah’ın isimlerinden bir kısmını bilen, O’nu biliyor ve tanıyor demektir.” (Eş’ari, s.97) şeklindeki görüşü ileri sürmüş ve kendilerinden olan Ma’lumiyye’yi, bu konuda tekfir etmişlerdir (Bağdâdi, s.70; İsferrâni, s.56). Kulun fiilleri de Allah tarafından yaratılmıştır (Şehristânî, C.I, s.212) demekle de yine Ma’lumiyye’den ayrılmışlardır.

⁹² RÂZÎ, İ’tikâdât, s.51.

İslam Mezhepler tarihi kaynakları kurucusunun, Abdullah b. İbâd olduğu hususunda ittifak halindedirler. İbadiler, kendilerini, Allah’a satanlar anlamında “Şurât” ve özellikle “Ehlu’l-Adl ve’l-İstikamet” ve “Ehlu’l-İstekame ve’l-İman” olarak adlandırırılar. Harici fırkaları içerisinde zamanımıza kadar varlığını sürdürebilen tek fırka İbadiyye’dir. Günümüzde siyasi müessiriyetleri kalmamakla beraber, Arap Yarımadasının bazı bölgelerinde, Umman, Libya, Madagaskar, Cerbe Adası ile Kuzey Afrika ülkelerinde mensupları bulunmaktadır (İbadiyye hk. bkz. E.R.Fığlalı, İbadiyye’nin Doğuşu ve görüşleri, Ank.1983).

İbadiyye’nin görüşlerini kısaca şöyle sıralayabiliriz:

a- İslâm tümteninden kendilerine muhalif olanlar, hem şirkten, hem de imandan uzak olup, ne mü’min ve ne de müşriktir. Ancak şahitlikleri caiz görülmüş ve onların kafir kabul edilip, gizlice öldürülmeleri ve kanlarını haram, fakat bunu açıkça yapmaları halinde helal kabul edilmiştir. Onlarla nikahlanmak ve onlardan miras almak mubahtır. Atlar ve silahlardan başka muhaliflerin mallarını ganimet olarak alınmayıp, geri verililmelidir (Bağdâdi, s.74; İsferrâni, s.58; Şehristânî, C.I, s.213).

b- Onlar, ehli İslam’dan muhaliflerinin yurdunu, Dar-ı Tevhîd, hükümdarlarının karargâhlarının bulunduğu yerin ise, Dar-ı Bağy olduğunu kabul ederler (Şehristânî, C.I, s.213).

20. ASFARİYYE

Ziyâd b. el-Asfâr'a uyanlardır. Onlar; "Amelin dışında kalan hususlarda, yani, sözde takiyye'yi caiz görürler."⁹³

21. HAFSİYYE

Ebu Hafs b. Ebi'l-Mikdam'a uyanlardır. Onlar; "İman ve şirk arasında yalnızca Allah bilgisinin bulunduğu"nu iddia ederler.⁹⁴

c- Kebireyi işleyenin mü'min olmayıp, muvahhid olduğunu, Kebire irtikâb edenin milletin değil, ni'met'in kafiri olduğunu iddia ederler.

d- Ehl-i teklif yok olunca, bütün alemin de yok olacağını ileri sürerler (Şehristânî, C.I, s.213-4).

⁹³ Râzî, l'tikâdât, s.51.

Kaynakların çoğu bu fırkaya, Ziyad b. el-Asfâr'a nisbetle Sûfriyye denildiğini naklederler (bkz. Eş'ari, s.101; Bağdâdi, s.65; İsferrini, s.53; Şehristânî, C.I, s.216) Malati ise bunların, el-Muhalleb b. Ebi Sûfra'ya mensup olduklarını zikreder (et-Tenbih, s.52) ki, bu yanlıştır. Çünkü el-Muhalleb Basra'da Haricilerle savaşan, önce İbnu'z-Zubeyr'in, sonra da Abdulmelik b. Mervan'ın valiliğini yapmış ve h.82/709 yılında vefat etmiştir (Bağdâdi, s.61).

Görüşleri esas itibariyle Ezârika'nın görüşleri ile bir paralellik arzeder, fakat bazı hususlarda onlardan ayrılmışlardır. Ziyad b. el-Asfâr şu görüşleri ileri sürmüştür:

a- Dinde aynı olmak şartıyla, savaşa katılmayıp oturanları (Kâ'de) tekfir etmeyerek, recmin kaldırılması, kafir çocuklarını tekfir ve cehennemde ebedi kalacakları hükmünde ve sözde takiyye'yi men hususlarında Ezarika'ya muhalefet etmişlerdir. Onlara göre haddi gerektiren suç işleyen, ancak o suç ile isimlendirilebilir. Şöyle ki, zina edene zâni, iftira edene müfteri denilebilir, ama kafir denilemez. Fakat büyüklüğü nedeniyle haddi gerektirmeyen suçların sahiplerine, ki namazı ve orucu terkedenlere kafir denebilir (Eş'ari, s.101-2; Bağdâdi, s.65; Şehristânî, C.I, s.217).

b- Onlardan ed-Dahhâk'ın naklettiğine göre onlar, kendi islami anlayışlarına uygun bir kadının, bir kafirle evlenmesine ancak Dar-ı Takiyye'de cevaz verirler. Dar-ı Alaniyette bunu tecviz etmezler. (Şehristânî, C.I, s.217)

c- Şirk; şeytana ve putlara ibadet etmektir. Küfür ise iki türdür. Biri, ni'meti inkar sûretiyle olan küfürdür. Diğeri ise, doğrudan doğruya Rûbubiyeti inkar suretiyle olan küfürdür. Berâet'de iki kısma ayrılır. Biri, Sünnetin hudutlarını aşanlardan berâet'tir. Diğeri ise, Allah'ın farzlarını terkedenlerden berâet'tir (Şehristânî, C.I, s.217-8).

C. RAFİZİLER

Revafız ismi almalarının nedeni:

Bunlara Rafizi denmesinin sebebi şudur; Zeyd b. Ali b. Hüseyin b. Ali b. Ebi Talib (v.122/749)'in Emevi halifesi Hişam b. Abdulmelik'e karşı ayaklandığı sırada askerlerinin Hz. Ebubekir hakkında kötü sözler söylemeleri üzerine, Zeyd b. Ali onları bundan men etti. İkiyüz atlı hariç geri kalanların hepsinin Zeyd b. Ali'yi terk etmeleri üzerine, Zeyd b. Ali onlara dönerek; "Beni terkettiniz" dedi. Onlarda, "evet" dediler. Bu nedenle onlar bu isim ile anılır oldular. Revafız ; Zeydiyye, İmamiyye, Keysaniyye ve Ğâliyye olmak üzere dört taifedir.⁹⁵

⁹⁴ Râzî, İ'tikâdât, s.51.

İbadiyye'den Ebu Haf's b. Ebi'l-Mikdam'a uyanlara nisbetle Hafsiyye denmiştir (Eş'ari, s.102; Bağdâdi, s.75; İbn Hazm, C.IV, s.191; İsferraini, s.58; Şehristânî, C.I, s.214).

Ebu Haf's b. Ebi'l-Mikdam: Şirk ile iman arasında yalnızca marifetullah'ın bulunduğunu ve O'nun bilip de, O'nun dışında, peygamberi, cennet ve cehennem gibi şeyleri inkar eden veyahut adam öldürmek, zina etmek, Allah'ın haram kıldığı şeyleri yemek ve içmek gibi, haram kılınmış vesair şeyleri işleyen kimsenin şirkten uzak (ber) bir kafir olduğunu, ama Allah'ı bilmeyen ve inkar edenin ise, müşrik olduğunu" iddia etmektedir (Eş'ari, s.102; Bağdâdi, s.75).

Bunlar, Osman b. Affân'nın durumunu yorumlaması Râfizilerin, Hz. Ebubekr ve Hz. Ömer'in durumlarını yorumlamasına benzemektedir. Onların iddialarına göre; Allah Ali hakkında: "Dünya hayatına dair konuşması senin hoşuna giden, pek azılı düşman iken, kalbinde olanına Allah'ı şahid tutan insanlar vardır." (Bakara, 2/204) ayetini, Abdullah b. Mülcem hakkında ise: "İnsanlar arasında, Allah'ın rızasını kazanmak için canını verenler vardır." (Bakara, 2/207) ayetini indirmiştir (Bağdâdi, s.75; İsferraini, s.59).

⁹⁵ Râzî, İ'tikâdât, s.52.

Şia yerine kullanılan "Revafız" kelimesi, "terketmek" manasına "rafz" kökünden türemiş bir kelimedir. Eş'ari Revafızı; "Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer'den imameti selbedip, Hz. Ali'yi mutlak imam kabul ederek, Hz. Peygamber'in vefatından sonra Hz. Ali'ye uymayan bir çok sahabinin dalâlette olduğunu belirten, Hz. Ali'nin nass ile imam olduğunu iddia edenlere verilen bir isimdir." şeklinde tarif eder (Eş'ari, s.16-7).

Râzî'nin de belirttiği gibi Revafız, önceden imam tanıdıkları Zeyd b. Ali'yi, Hz. Ebubekr ve Hz. Ömer'e sebbetmediği için, terkedenler manasına geldiği halde, müelliflerin ekseriyeti onu Şia'nın karşılığı olarak kullanmaktadır.

a. ZEYDİYYE

Bunlar, Zeyd b. Ali (v.122/738-9)'ye nisbetle tabi olanlardır.⁹⁶ Bunlar üç taifedir:

İbn Hazm (456/1065), Şii olmanın şartını şöyle açıklar: "Şia ile şu konularda görtüş birliğine varan herkes Şiâ'dır. Hz. Ali, Resulullah'tan sonra imamların en üstünüdür. Kendisi ve evlâdı hilafete en layık kimselerdir. Zikredilen bu iki husus'a inanmayan Şiâ'dan sayılmamaktadır. Ancak Müslümanların ihtilafa düştükleri diğer konularda bunlarla uyuşmazsa bile Şiâ'dan sayılır (el-Fasl, C.II, s.113)

Şehristânî'ye göre Şiâ, özellikle Hz.Ali'ye tabi olarak etrafında toplananlar olup, O'nun hilafetinin, gizli veya açık, nass ve vasiyyet ile sabit olduğuna kail olanlardır. Onlar; imamet, Hz. Ali ve çocuklarının dışına çıkmayacağını, çıksa bile bunun ancak ya zülmen veyahutta takiiye sebebiyle olabileceği inancındadırlar (Şehristânî, C.I, s.234-5).

I. Goldziher imamet me'alesinin izah ederken, Ehl-i Sünnet nazarında, halk arasında görtüşlebilen normal bir mes'ele olduğu halde, Şiâ nazarında nass ve tayin ile ortaya çıkan dini bir mes'ele olduğunu ve bunu inkar eden kişinin, zarûratı diniyeden olduğu bilinen bir esası inkar etmiş olacağını belirttikten sonra, ikisi arasındaki farkı şöyle izah eder: "Birincisine, yani Ehl-i Sünnete "Ehli İcma", Şiâ'ya da "Mezhebu's-Sulta" yani, otoriteyi esas alan mezhep dememiz mümkündür" (I. Goldziher, el-Akide ve'ş-Şeria, s.190).

⁹⁶ Râzî, İ'tikâdât, s.52.

Bu fırkaya, Zeyd b. Ali'ye nisbetle Zeydiyye denilmiştir. Zeyd b. Ali'ye, Hişam b. Abdulmelik zamanında Kûfe'de biât edildi. Kûfe'nin o zamanki valisi Yusuf b. Ömer es-Sakafi idi. Zeyd b. Ali, Hz. Ali'yi Resulullah'ın sair sahabelerinden üstün saymakla beraber diğer sahabiye taânda bulunmazdı. Arkadaşlarından bazılarının, Hz.Ebu Bekr ve Hz. Ömer'e tâ'n ettiklerini haber alınca, onları bundan men ederek, ikisi hakkında tevellide bulundu. Bunun üzerine ona biat edenlerden bir kısmı ayrıldılar. Zeyd b. Ali de onlara "Beni terk ettiniz" dedi. Bu hadiseden sonra onlara "terkedenler" manasına Revafız denilmeye başlandı. Yanında kalan küçük bir grupla Yusuf b. Ömer es-Sakafi'ye karşı savaştı. Bu savaşta Zeyd b. Ali öldürüldü. Yusuf b. Ömer tarafından gömtüldüğü yerden çıkartıldı ve cesedine kötü muameleler yapıp, halka teşhir etti (bkz. Eş'ari, s.65; Bağdâdi, s.26; İsferraini, s.27; Şehristânî, C.I, s.249-50).

Eş'ari, Zeydiyye'nin altı fırkasının olduğunu nakleder. Bunlar; 1.Cârudiyye, 2. Süleymaniyye, 3. Butriyye, 4. Nuaymiyye, 5. Hz.Ebu Bekr ve Hz. Ömer'den teberri edenler, 6. Hz. Ebu Bekr ve Hz. Ömer'den teberri etmeyenler (Makalât, s.65 vd).

ZEYDİYYE FIRKALARININ MÜŞTEREK GÖRÜŞLERİ

a- Diğer Şia fırkaları gibi, Zeydiyyenin de dayandığı temel esas, imamet görtüşüdür. Onlara göre Hz.

1. CARUDİYYE

Ebu Cârûd'a uyanlardır. Hz. Ebubekr ve Hz. Ömer hakkında ta'n (kötü söz söylemek)da bulunurlar.⁹⁷

2. SÜLEYMANİYYE

Süleyman b. Cerir'e tabi olanlardır. Hz. Ebubekr ve Hz. Ömer'e saygı gösterip, Hz. Osman'ı tekfir ederler.⁹⁸

Fâtıma'nın neslinden (Hasani ve Hüseyini) olmakla beraber, "âlim, zâhid, cesûr, cömert ve imamet davasında bulunmak"tan ibaret olan beş şartı kendisinde toplayan kişi imamete layık olup, kendisine itaat etmek vaciptir (Şehristânî, C.I, s.249-50). Yine onlar imametın nass ile olmayıp, tayinle olacağını ileri sürerler. (Ahmed Emin, Fecru'l-İslam, s.272). Bu görüşleriyle onlar diğer Şii fırkalarından ayrılmaktadırlar.

b- Hz.Ali'nin, Resulullah'ın eshâbı içerisinde en efdali olduğunu kabul etmekle beraber (Eş'ari, s.65; Ahmet Emin, s.272), Efdâl varken mefdâl'ın imametini caiz görerek, Hz. Ebu Bekr ve Hz. Ömer'in imametlerini meşru kabul ederler (Şehristânî, C.I, s.250).

c- Zeydiyye, büyük günah işleyen kimse hakkında tamamen Mu'tezile ve Havaric gibi düşünmektedir. Onlara göre büyük günah işleyen kimse, tam anlamıyla tevbe etmedikçe, ebedi olarak cehennemde kalacaktır (E.R.Fıglalı, Çağımızda İ'tikadi İslam Mezhepleri, s.123).

⁹⁷ Râzî, İ'tikâdât, s.52.

Ebu Cârûd Ziyad b. el-Münzir el-Hemedâni (150/767)'ye tabi olanlardır. Onların iddiasına göre Nebi, Hz. Ali'yi isim olarak değil de, vasıfları ile imamet'e tayin etmiştir. Onlar aynı zamanda, Hz. Ali'ye bey'atı terketmekle, sahabenin dâlalet ve küfre girmiş olduklarını iddia ederler. Hz. Ali'den sonra imam sırasıyla, Hasan b. Ali ve Hüseyin b. Ali'dir (Bkz. Eş'ari, s.67; Bağdâdi, s.26; İsferraini, s.27-8; Şehristânî, C.I, s.255).

Cârûdiyye'den bir grup, İmamı'l-Muntazır(beklenen imam)'ın, Muhammed b. Abdullah b. el-Hasan b. el-Hasan b. Ali b. Ebi Tâlib olduğunu iddia ederler. Muhammed b. Abdullah'ın öldüğünü ise inkar ederler. Diğer bir grup ise: Talikan'da (Horasan'da bir bölge adı) bulunan, Muhammed b. el-Kâsım'ın ölmediğine inanıp onu intizar ederlerdi (İsferraini, s.28)Æ

Onlardan bir grup da, intizar ile ilgili, bir şahsı belirtmeyerek, Hasan ve Hüseyin oğullarından kılıcını çeken ve kendi yoluna çağırın herkes, bilgili ve ârif olması şartıyla imam olabilir (Bağdâdi, s.27) demektedir.

⁹⁸ Râzî, İ'tikâdât, s.52-3.

3. (Zikredilmemiştir)⁹⁹

b. İMAMİYYE¹⁰⁰

Süleymaniyye İmametini, bir şûra meselesi olduğu ve ümmetin ileri gelenlerinden iki kişinin anlaşmaları ile gerçekleşebileceğini iddia ederler. Süleyman b. Cerir, mefdulün imametini, dolayısıyla Hz. Ebu Bekr ve Hz. Ömer'in imametlerini kabul eder. (Eş'ari, s.68; Bağdâdi, s. 28; İsferrâni, s.28; Şehristânî, C.I, s.259).

Hz. Ali'ye rağmen ümmetin, Hz. Ebu Bekr ve Hz. Ömer'e biatını hata olarak kabul ederler. Fakat bu hatayı fasıklık derecesinde görmezler. Hz. Osman, Hz. Aişe, Hz. Talhâ, ve Hz. Zübeyr'i ise tekfir ederler (Şehristânî, C.I, s.259).

⁹⁹ Râzî Zeydiyye fırkalarının üçe ayrıldığını belirtmesine rağmen, Ali Sâmî en-Neşşar nushasında hakkında bilgi verilmemekle beraber, dipnotta bu fırkanın Salhiyye veya Bütriyeye olduğu belirtilmektedir.

Bunlar Hüseyin b. Sâlih (v.168/785)'e uyanlardır. Bunlar Hz. Ebubekr ve Hz. Ömer'i ta'zim ederek, Hz. Osman hakkında susarlar.

Hasan b. Sâlih b. Hâyy ile Ebter lakabıyla bilinen Kesiru'n-Neva (169/785)'ya tabi olanlardır. İmâmet hakkındaki görüşleri Süleymaniyye'ye benzemekle beraber, Hz. Osman'ın mü'min veya kafir olduğunu belirtmeksizin tevakkuf ederler (Eş'ari, s.68; Şehristânî, C.I, s.261-2).

Hz. Ali'nin, Resulullah'tan sonra en faziletli ve imâmetin de en evvel O'nun hakkı olduğunu iddia ederek, şeyheyne (Hz. Ebu Bekr ve Hz. Ömer) biât'ı hata kabul etmezler (Eş'ari, s.68-9).

¹⁰⁰ Râzî, İ'tikâdât, s.53.

İmamîyye'nin temel inancı, imamet olduğundan bu ad ile adlandırılmışlardır. Onlar, Hz. Ali'nin nass ile imam tayin edildiğini, fakat hakkı olan imamet kendisine verilmediğini iddia ederek, Hz. Ebubekr ve Hz. Ömer hakkında teberri ederler. İmama i'tikâd iman esaslarından saymaktadırlar.

İmamîyye'ye göre: "İmamet, halkın görüşüne ve seçimine bırakılması gereken umumi meselelerden değildir. Bilakis dînin önemli bir rükûdüdür. İslam'ın temelidir. Peygamber'in bu meseleyi gizlemesi ve ihmal ederek, halkın takdirine bırakması caiz değildir. Peygamberin bizzat ümmete bir imam tayin etmesi gerekir" (Şehristânî, C.I, s.235).

İmamîyye, Hz. Ali hakkında açık nass olduğu hususu ile ilgili şu üç hadisi delil olarak getirirler:

a- "Ben kimin mevlâsı isem, Ali de onun mevlâsıdır".

b- "Ben kimin velisi isem, Ali'de onun velisidir".

c- "Ali'ye uyun"

1.(Fırka ismi zikredilmemiştir)

Bunlara göre İbni Mülcem, Hz. Ali'yi öldürmemiş bilakis, öldürülen Hz. Ali şüretinde görülen cinnidir. Hz. Ali'nin semâ"ya yükseltilmiştir. Tekrar inecek, Hz. Ebubekr ve Hz. Ömer'den intikam almaya gelecektir. Bunlar, Şimşek ve yıldırım seslerinin ise, Hz. Ali'nin sesi olduğunu iddia ederler. Bu nedenle şimşegin sesini işittikleri zaman; "Aleyke's-Selam ya Emire'l-Mü'minin" derler.¹⁰¹

2. BAKIRİYYE

Onlar; "İmamet, Muhammed b. Ali el-Bâkır'da sona ermiştir. O, ölmemiş ve öldürülmemiştir. Ancak O, "gaib" olmuştur" diyenlerdir.¹⁰²

3. NAMUSİYYE

Bunlar, Ca'fer'in ölmediğini imam olduğu esnada kaybolduğunu söyleyenlerdir.¹⁰³

Onlara göre işte bu üç Hadis İmamet ve hilafetin açık nass ile Hz. Ali'nin hakkı olduğunu göstermektedir. Hatta Hz. Ömer bu hadisleri işittiğinde Hz. Ali'ye hitaben: "Sana ne mutlu ya Ali! Sen her mü'min ve mü'mine'nin mevlası oldun" dedi. Demekki Hz. Ömer de bu hadislerdeki tevelliden, bizim anladığımız manayı çıkarmıştır. Üçüncü hadis dahi açık nass'dır. Çünkü imam manası, kendisine uyulan ve hervakıa'da hasımlarına karşı hakim olandır. "...ve sizden olan emirlere uyun" ayeti de bu manayı işaret eder (Sırrı Giridi, Arâu'l-Mifel, s.156-7).

¹⁰¹ Râzî, İ'tikâdât, s.53.

¹⁰² Râzî, İ'tikâdât, s.53.

Bakiriyeye imameti, Ali b. Ebi Tâlib'ten, oğulları yoluyla, el-Bâkır lakabı ile bilinen, Ebu Ca'fer Muhammed b. el-Bâkır b. Ali b. Hüseyin b. Ali b. Ebi Tâlib (114/732)'e kadar götürürler. (Bağdâdi, s.45; Şehristânî, C.I, s.27) Onlar, Muhammed el-Bâkır öldüğüne inanmazlar ve onun geleceğini beklerler (İsferâini, s.37).

Nebi'nin, Câbir b. Abdillâh el-Ensâri'ye; "Doğrusu sen, onunla görüşeceksin, o zaman ona benim selamımı söyle" dediği şekildeki rivayetine dayanarak, Muhammed el-Bâkır'ın beklenen Mehdi olduğunu iddia ederler (Bağdâdi, s.45; İsferâini, s.37).

¹⁰³ Râzî, İ'tikâdât, s.53.

Basra ahalisinden Aclan b. Navus'a tabi olanlardır. Nâvus karyesine ve Aclan b. Nâvus'a nisbette

4. İMADİYYE

Ca'fer Sadık'tan sonra oğlu Musa'nın imam olduğunu iddia edenlerdir.¹⁰⁴

5. ŞAMTİYYE

Ca'fer es-Sâdık'tan sonra oğlu Muhammed b.Ca'fer'in imam olduğu iddiasında bulunanlardır.¹⁰⁵

Navusiyye denilmiştir (Eş'ari, s.25; Şehristânî, C.I, s.273).

İmametini, Hz. Ali ve evlâdı yoluyla Ca'fer b. Muhammed es-Sadık'a kadar götürürler. İddialarına göre; Ca'fer es-Sâdık ölmemiştir ve beklenen Mehdi'dir. (bkz. Eş'ari, s. 25; Bağdâdi, s.46; İsferraini, s.27; Şehristânî, C.I, s.273)

¹⁰⁴ Râzî, İ'tikâdât, s.54.

Bu firkanın asıl adı, Museviyye olarak kaydedilmektedir. Çünkü, bunlar Ca'fer Sâdık'tan sonra, oğlu Musa el-Kâzım (183/799)'ın imam olduğunu iddia ederler (Eş'ari, s.29; Bağdâdi, s.47; İsferraini, s.38; Şehristânî, C.I, s.275).

Reisleri el-Mufaddal b. Amr'a nisbetle el-Mufaddaliyye de denilmektedir. (Eş'ari, s.29)

İddialarına göre Musa b. Ca'fer sağ olup, ölmemiştir ve O, beklenen Mehdi'dir. Musa b. Ca'fer Harun er-Reşid'in evine girmiş, oradan bir daha çıkmamıştır. Biz onun imametini bekliyor ve ölümünden şüpheleniyoruz. Bu nedenle kesin bir delil olmadıkça onun ölümüne hükmetmeyiz (Bağdâdi, s.47) demektedir.

¹⁰⁵ Râzî, İ'tikâdât, s.54

Reisleri Yahya eş-Şumeyt'e nisbetle Şumeytiyye diye adlandırılmıştır (Bağdâdi, s.64; İsferraini, s.38; Şehristânî, C.I, s.274). Yahya b. Ebi Sumeyt' nisbetle Sumeytiyye (Eş'ari, s.27) veya es-Semtiyye (Nevbahti, s.65) olarak da isimlendirilmektedir.

Bunlar imâmeti, Ca'fer'den oğlu Muhammed'e, sonrada Muhammed b. Ca'fer'in oğullarına nisbet etmişlerdir. (Nevbâhti, s.65) Ayrıca Ca'fer'in öldüğüne inanıp, Ca'fer'in imâmeti oğlu Muhammed'e vasiyyet ettiğini ve beklenenin, O'nun oğullarından biri olacağını iddia ederler (Bağdâdi, s.46; İsferraini, s.38).

6. İSMAILİYYE

“ İmâmın, Ca'fer es-Sâdık'tan sonra İsmail b. Ca'fer olduğunu, fakat O, kardeşi hayatta iken öldüğünden dolayı imâmetin kardeşine intikal ettiğini” iddia edenlerdir.¹⁰⁶

7. MUBAREKİYYE

“İsmail'in ölümünden sonra, imâmetin kardeşine değil, oğlu Muhammed b. İsmail'e geçtiğini” iddia edenlerdir.¹⁰⁷

8. MEMTURİYYE

Bunlar; “Musâ b. Ca'fer'in ölmediğini, bilakis ğaib olduğunu” iddia eden bir kavimdir. Bu ad ile adlandırılmalarının sebebi ise; Bu görüşlerini ortaya attıkları zaman, onlara bir Kavim şöyle dedi; “Vallahi, sizler ancak yağmur altında ıslanmış köpeklersiniz”, yani, onlar bu sözlerinin çok tutarsız olmasından dolayı yağmur altında ıslanıp titreyen perişan köpekler gibidirler.¹⁰⁸

¹⁰⁶ Râzî, İ'tikâdât, s.54.

Ancak onlar bu hususta iki fırkaya ayrılırlar:

a- Bunlardan bir kısmı, İsmail'in babasının sağlığında ölmüş olduğunu tarihçilerin bile kabul etmelerine rağmen, İsmail b. Ca'fer'i bekleyenlerdir.

b- Diğer bir fırka ise, İmâmın, Ca'fer'den sonra, torunu Muhammed b. İsmail b. Ca'fer olduğunu iddia edenlerdir (Bağdâdi, s.47; İsferrâni, s.38).

¹⁰⁷ Râzî, İ'tikâdât, s.54.

Reisleri “el-Mubarek” e nisbetli Mubarekiyye denilmiştir (Eş'ari, s.27; Nevbahti, s.58).

Bunlar, İmâmetin, Bâuniler'in bu konudaki iddiaları istikametinde, Muhammed b. İsmail b. Ca'fer'in oğullarından olmasını isterler, fakat bazı tarihçiler Muhammed b. İsmail b. Ca'fer'in bir çocuk bırakmaksızın öldüğünü kaydederler (Bağdâdi, s.48).

¹⁰⁸ Râzî, İ'tikâdât, s.54.

Nevbahti, bu ismin muhalifleri tarafından verildiğini zikreder (Fıraku's-Şia, s.68). Bu fırka kaynaklarda her ne kadar ayrı bir fırka olarak geçse de, İslam mezhepleri tarihçilerinin çoğu bu fırkayı Museviyye fırkası adı altında ele almışlardır (Bkz. Eş'ari, s.29; Bağdâdi, s.47; İsferrâni, s.39; Şehristânî, C.I, s.277).

Bu fırkaya, Musâ b. Ca'fer'i beklediklerinden (intizâr) dolayı “Museviyye” denilmiştir. (Bağdâdi,

9. KAT'İYYE

Bunlar, Musâ b. Ca'fer'in da'veti ile ortadan kalkmışlar.¹⁰⁹

10. MUSEVİYYE

Bunlar; İmâmeti, Ali b. Mûsâ er-Rıza vefat ettiği zaman oğluna intikal ettirmeyip, yalnızca ona has kılan kimselardir.¹¹⁰

11. ASKERİYYE

s.47) "el-Memtûra" denilmesinin sebebi ise, Vâkıfa'dan olan Yunus b. Abdurrahman'ın, Mûseviyye'den bazıları ile münazara yaparken: "Sizler, benim gözümde yağmura tutulmuş köpeklerden daha zararsızsınız" (Nevbahti, s.69) demesi üzerine bu fırkaya "Memturiyye" ismi verilmiştir. Bu da gösteriyor ki, "Memtura" ismi, muhalifleri tarafından verilmiş olup hakaret ifade etmektedir.

¹⁰⁹ Râzî, İ'tikâdât, s.54.

Bunlara Kat'iyeye denilmesinin nedeni, Musâ b. Ca'fer'in ölümlünden sonra ortadan kalkmalarından dolayıdır (Bkz. Eş'ari, s.17; Nevbahti, s.47; Bağdâdi, s.48; İsferraini, s.39). Bu grubu İsna Aşeriyye'den kabul edenler de vardır (Şehristânî, C.I, s.280).

Bunlara Beklenen imâm (İmamü'l-Muntazâr), Ali b. Ebi Talib'in neslinden gelen , onikinci şahıs olduğu şeklindeki iddialarından dolayı, "el-İsna-Aşeriyye" de denilmektedir. Ancak onlar, onikinci şahsın ölümü sırasındaki yaşı hakkında ayrılığa düşerek, bazıları, dört, bazıları ise, sekiz yaşında olduğunu iddia ederler (Bağdâdi, s.48; İsferraini, s.39).

¹¹⁰ Râzî, İ'tikâdât, s.55.

Bu fırka, Mûsâ b. Ca'fer'i beklemelerinden dolayı Museviyye olarak anılır. Ayrıca, muhalifleri tarafından "Memtura" olarak ta isimlendirilmiştir (Bkz. 8. fırka, memturiyye).

Bunlar, imameti Ca'fer'e kadar götürenlerdir. Ca'fer'der sonraki imamın, oğlu Musa b. Ca'fer (183/799) olduğunu ileri sürmüşlerdir. İddialarına göre Musa b. Ca'fer sağdır, ölmemiştir ve o beklenen Mehdi'dir. Yine: "O, Harun er-Reşid (v.193/809)'in evine girmiş ve bir daha oradan çıkmamıştır. Biz onun imametini bekliyor ve ölümünden şüphe ediyoruz. Bu nedenle kesin bir delil bulunmadıkça, onun ölümüne hükmetmeyiz (Bağdâdi, s.47; İsferraini, s.38-9) demektedir.

Hasan el-Askeri'nin imametini kabul eden bir topluluktur.¹¹¹

12. CA'FERİYYE

İmamet'in, Hasan el-Askeri'den kardeşi Ca'fer'e geçtiğini iddia edenlerdir.¹¹²

13. ASHABU'L-İNTİZAR

İmamın, Hasan el-Askeri'den sonra oğlu Muhammed b. el-Hasan el-Askeri olduğunu, ancak onun "ğâib" olup, daha sonra ortaya çıkacağını iddia edenlerdir. Zamanımızdaki İmamiyye bu görüş üzeredirler. Onlar şöyle derler; "Ey Allah'ım, Muhammed Mustafa'ya, Ali el-Murtaza'ya, Fatımatu'z-Zehra'ya, Haticetü'l Kübra'ya, Hasanü'z-Zeki'ye, Kerbela şehidi şehid Hüseyin'e, Zeyn'ul-Abidin'e, Muhammed b. Ali el-Bakır'a, Ca'fer b. Muhammed es-Sadık'a, Musa b.Ca'fer el-Kazım'a, Ali b. Musa er-Rıza'ya, Muhammed b. Ali et-Taki'ye, Ali b. Muhammed en-Naki'ye, Hasan b. Ali'ye ve muntazır imam Muhammed b. Hasan el-Askeri'ye sâlât ve selam eyle". İmamiyye, bunlardan ondört tanesini masum ve oniki tanesini de imam kabul eder. Bunlar sahabe'yi tekfir ederek; "Halk, Hz. Peygamber'den sonra, Ali, Fâtıma, Hasan, Hüseyin, Zübeyr, Ammâr, Selman, Ebûzer, Mikdâd, Bilal ve Süheyb'in dışındaki tüm sahabiye tekfir etmiştir" demektedirler. İmamiyye hakkında zikrettiğimiz bu şeyler deniz'den bir katredir. Çünkü bazı Rafiziler, yazdıkları kitaplarında İmamiyye'nin yetmişüç fırkasından bahsetmişlerdir.¹¹³

¹¹¹ Râzî, l'tikâdât, s.55.

Şia imamiyyesinin onbirinci imamı olan Hasan b. Ali, 8 Rebiu'l-ahir 232/ 2 Aralık 846 tarihinde Medine'de doğmuştur. Babası Ali en-Naki, annesi ise Şii imamlarının çoğunda rastlandığı gibi, Hudeys veya Susen yahut Selil veya Gazale adlı bir cariyedir. Samarrada oturduğu "el-Asker" adında bir mahalleye izafeten "el-Askeri" diye lakablandırılmıştır. Abbasi halifesi el-Mu'temed'in hilafeti sırasında, Samarra da 8 Rebiu'levvel 260/2 Ocak 873'te vefat etmiş ve babasının yanına defnedilmiştir. (E.R.Fırlalı, İmamiyye Şia'sı, s.170-1).

¹¹² Râzî, l'tikâdât, s.55.

İmamet hususunda Ca'feri olup Ca'fer b. Ali el-Askeri'yi onikinci imam tanıyanlardır ki, imamiyyenin, hatta İsnâ Aşeriyye'nin bir kısmını teşkil eder (N.Çağatay, İ.A.Çubukçu, s.61).

c- GULAT

Gulat bir çok fırkaya ayrılmıştır.¹¹⁴

¹¹³ Râzî, l'tikâdât, s.55-6.

Hasan el-Askeri'nin oğlu Muhammed h. 255/869 tarihinde doğmuştur. Annesinin ismi Nercis veya Rummane'dir. Künyesi ise, Ebu'l-Kâsım olup, "Sahibu'z-Zaman, Sahibu'd-Dâr, el-Ğarim, el-Kâim ve Mehdi" lakaplarıyla anılmaktadır.

İsna Aşeriyye, Sahibu'z-Zaman Muhammed el-Mehdi'nin Samarra'da Sirdaba(mağara) girişinden, gütümütze kadar geçen zamanı; a- Ğaybet-i Suğra b- Ğaybet-i Kübra diye ikiye ayırır.

Ğaybet-i suğra'nın müddeti 73 veya 74 yıl kadar olup, h. 256/870 veya 265/878-9 yılından, h. 329/940-1 veya h. 339/950-1 yılına kadar devam eder. Bu zamanda İsna Aşeriyye ile Mehdi arasında vekiller, nâibler veya elçiler bulunur. Ğaybet-i Kübra zamanında ise, elçiler yoktur. Ğaybet-i Suğra zamanında kutsal yerlerde dört naib bulunmuştur. Bunlar sırasıyla: a- Ebu Amr Osman b. Said'el-Ömeri, b- Zamanın imamının hükmü ile oğlu Ebu Ca'fer Muhammed b. Osman, c- Ebu'l-Kâsım Hüseyin b. er-Ruh Ebi Bahr Nevbahti, d- Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed es-Sumri'dir (h. 329/940-1 veya 339/950-1)

Bundan sonra Ğaybeti Kübra dönemi başlar. Bir çok tarihçi Hasan el-Askeri'nin erkek evladının olmadığını kaydeder (N.Çağatay, İ.A.Çubukçu, s.61).

¹¹⁴ Râzî, l'tikâdât, s.57

Yani, "etlerinizi kuşlara yem yaparım" tehdidinde bulunmuştur.

Ğuluvv, luğatta, "haddi aşmak" ve "her şeyde ölçüyü kaçırmak" anlamlarına gelmektedir. Teksir'in zıddıdır. "Ğalâ fi'd-Din ve'l-Emr" dendiği zaman bu, "Dinde veya herhangi bir işte haddi aştı, ifrata düştü" demektir (Lisanu'l-Arab, c.15, s.132; Müfredât, Thk; M. Seyyid Geylani, s.364-5).

Şehristânî: "Gulât, imamları hakkında aşırılığa gidenlerdir. İmamları hakkında insan üstü vasıflar ve hatta ulûhiyyet isnadında bulunurlar. Bazen bir imamı bir ilaha benzetmişler, bazende ilahı mahluka benzetmişlerdir. Bunlar ğuluvv ile taksir (kısmı) in iki ucudurlar. Bunların yaptığı teşbihler hulul ve tenasüh inancına sahip mezheplerle, yahudi ve hıristiyanların götüşlerinden kaynaklanmaktadır. Nitekim yahudiler yaradana yadadılmışa benzetmişler. Hıristiyanlar ise yaradılmışları yaradana teşbih etmektedirler. Bütün bu teşbihlerin gulatın zihinlerine sirayet etmesi neticesinde bazı imamları hakkında ilahlık nisbetine varan bir aşırılığa gitmişlerdir". belirterek ğulat fırkalarının üzerinde götüş birliği içerisinde oldukları hususları şöyle sıralar: a- Teşbih, b- Bedâ, c- Ric'at, d- Tenasüh (el-Milel, C.I, s.288-9).

Ğulât fırkaları savundukları götüşlerinden dolayı bir çok müellif tarafından islam dışı fırkalar olarak

1. SEBABIYYE

Abdullah b. Sebe'ye uyanlardır. Bunlar Hz. Ali'nin ilah olduğunu iddia ederler. Hz. Ali ise, onlardan bir kısmını ateşte yakmış ve şöyle ; "Eğer kötü bir iş görürsem, ateşi yaktırır ve Toygar kuşunu çağırım" demişti.¹¹⁵

2. BENANİYYE

Bennan b. İsmail el-Hindi (v.126/743-4)'ye uyanlardır. Allah'ın Hz. Ali'ye ve çocuklarına hulul ettiğini, "dünya üzerindeki herşey yok olacak ancak, azamet ve ikram sahibi Rabbinin yüzü bâki kalacaktır" ayetine dayanarak Allah'ın, yüzünden başka tüm azalarının da yok olacağına inanırlar.¹¹⁶

telakki edilmiştir. Bu fırkalar, her ne kadar İslam dini içerisinde zuhur etmişler ise de, hakikatte İslam'la bağdaşır herhangi bir yönleri bulunmamaktadır (Bağdâdi, s.175; İsferraini, s.123).

Gulat fırkaları, genellikle bağlılık iddia ettikleri imama nisbetle anılmaktadırlar.

¹¹⁵ Râzî, İ'tikâdât, s.57.

Abdullah b. Sebe'ye nisbetle bu fırkaya Sebeiyye denilmiştir. İddiasına göre; "Hz. Ali ölmemiştir ve O, kıyametten önce tekrar dünyaya dönecek ve yeryüzünde zulmü kaldırıp, adalet'i te'sis edecektir." Hz. Ali hakkında: "Sen sensin" yani, sen ilahsın" dediği için Medain'e sürgün edildi (Eş'ari, s.15; Malati, s.18; Bağdâdi, s.127; İsferraini, s.123; Nevbahti, s.19-20; Şehristânî, C.I, s.,289).

Abdullah b. Sebe önceleri Yahudi olup sonradan müslüman olmuştur. Yahudi iken, Yûşa b. Nûn'un, Hz. Musa'nın vasisi olduğunu söylerdi. Daha sonra müslüman olunca, aynı şeyleri Hz. Ali hakkında söylemeye başladı. Gulat sınıfları bu fırkadan neş'et etmişlerdir. (Şehristânî, C.I, s.290)

Hz. Ali şehid edilince, İbn Sebe, öldürülenin Hz. Ali değil, insanlara Hz. Ali şeklinde görünen şeytan olduğunu, Hz. Ali'nin, İsa b. Meryem'in göğe çıkışı gibi, göğe çıktığını iddia etmiş ve demiştir ki; "Yahudi ve Hıristiyanlar, İsa'nın öldürülmesi iddialarında nasıl yalan söylemişlerse, Hz. Ali'ye muhalif olanlar da, Hz. Ali'nin öldürüldüğüne dair iddialarında yalan söylemişlerdir. O'nun öldürüldüğünü söyleyenler, Hz. Ali'ye benzeyen öldürülmüş birini görmüşler ve O'nun, Hz. Ali olduğunu zannetmişlerdir. Halbuki Hz. Ali göğe çıkmış olup, tekrar dünyaya dönecek ve düşmanlarından intikam alacaktır." (Bağdâdi, s.177; İsferraini, s.123).

Sebeiyye'den bazıları: "Hz. Ali bulutlardadır. Gök gürültüsü O'nun sesi, şimşekler ise kamçısıdır." demişlerdir. Onun için bu kimselerden gök gürültüsünün sesini duyanlar; "es-Selamu aleyke ya Emire'l-Mü'minin" derlerdi (Bağdâdi, s.178; İsferraini, s.123).

3. HATTABİYYE

Allah'ın, sırasıyla Hz. Ali, Hasan, Hüseyin, Zeyne'l-Abidin, Muhammed el-Bâkır ve Ca'fer es-Sâdık'a hulul ettiğini iddia edenlerdir. Bunlar, Ca'fer es-Sâdık'ın zamanında Mekke'ye yöneliyor ve o şekilde Ca'fer'e tapıyorlardı. Ca'fer bunu duyunca, reisleri Ebu'l-Hattab'a haber göndererek bundan men etti. Ebu'l-Hattab ise, Allah'ın Ca'fer'den ayrıldığını, kendisine hulul ettiğini ve hatta kendisinin Allah'tan daha kâmil olduğunu iddia etti. Sonrada öldürüldü.¹¹⁷

¹¹⁶ Râzî, l'tikâdât, s.57.

Beyan b. Sem'an et-Temimi'ye nisbetle Beyaniyye denilmiştir (Eş'ari, s.5; Bağdâdi, s.180; İsferrâni, s.124).

Bunlar; "Allah insan sûretindedir.Yüzü hariç bütün azaları helak olacaktır." iddiasında bulunanlardır (Eş'ari, s.5) ve bu iddialarını, Allah'ın, "Onun yüzünden başka herşey helak olacaktır, hüküm O'nundur ve siz O'na döndürüleceksiniz" (Kasas, 28/88) ve "Yeryüzünde bulunan herşey fânidir ve Rabbinin yüzü bâkidir" (Râhman, 55/26-7) ayetlerine dayandırmışlardır (Bağdâdi, s.181). Halbuki bu ayetlerde geçen "yüz" ifadelerinden, Allah'ın zâtı kastedilmektedir.

Beyan b. Sem'an'a tabi olanlar, O'nun hakkında ayrılığa düşmüşlerdir. Bir kısmı, O'nun peygamber olduğunu ve Hz. Muhammed'in şeriatının bazı kısımlarını kaldırdığını iddia ederken, diğer bir kısmı da, O'nun bir ilah olduğunu ileri sürmüşlerdir. Ayrıca Beyan b. Sem'an kendisinin Kur'an'daki, " Bu insanlar için bir beyan (açıklama), sakınanlar için de yol gösterici ve öğüttür" (Al-i İmran, 3/138) ayetinde anıldığını iddia etmiş ve demiştir ki; "Beyan benim, yol gösterici ve öğüt de benim" (Bağdâdi, s.180 ; İsferrâni, s.124).

¹¹⁷ Râzî, l'tikâdât, s.58.

Kurucusu Ebu'l-Hattab Muhammed b. Ebi Zeynel el-Ecdâ' el-Esedî (v.143/760)'ye nisbetle "el-Hattabiyye" olarak isimlendirilmiştir (Eş'ari, s.10; Nevbahtî, s.37; Bağdadi, s.191; İsferrâni, s.126; Şehristânî, C.I, s.300).

Bunlar, imametın Ca'fer es-Sâdık'a gelinceye kadar, Hz. Ali'nin oğullarına ait olduğuna inanıyor ve imamların ilah olduklarını iddia ediyorlardı. Ebu'l-Hattab, önceleri imamların peygamber olduklarını ileri sürüyordu. Daha sonraları ise, O'nların ilah olduklarını ve Hasan ve Hüseyin'in çocuklarının Allah'ın oğulları ve sevdikleri olduklarını iddia etti. Ayrıca O, "Ca'fer bir ilahdır" dediğinde bu sözlü duyan Ca'fer ona lanet etti ve onu yanından kovdu. Bunun üzerine Ebu'l-Hattab kendi ilahlığını iddia etti. (Bağdâdi, s.191; İsferrâni, s.126)

4. MUĞİRİYYE

Muğire b. Said el-İcli (v.119/737)'yu uyanlardır. Muğire, uluhiyyet iddiasında bulunması üzerine nefit ve ateşle yakılmıştır.¹¹⁸

5. MANSURİYYE

Ebu Mansûr el-İcli'nin taraftarlarıdır. Muğire'nin görüşlerini kabul etmekle beraber, bunlara, zina ve livatayı mubâh görmeyi ilave ettiler ve sonrada öldürüldüler.¹¹⁹

Hattabiyye beş fırkaya bölünmüş, ancak hepsi de şu iddiada bulundular; "İmamlar, Allah tarafından gönderilen nebilerdir. Bir zamanda Nâtık ve Sâmit iki resulün bulunması gerekir. Nâtık (konuşan) resul Hz. Muhammed, Sâmit (susan) resul ise, Ali b. Ebi Tâlib'tir." görüşünde ittifak etmişlerdir (Eş'ari, s.10). Onlar bu düşüncelerini Ca'fer'e gelinceye kadar bütün imamlar hakkında söylüyorlardı ve "Ebu Hattab, Ca'fer zamanında Sâmit bir imam, ondan sonrada Nâtık bir imamdır" iddiasında bulunuyorlardı. (Bağdâdi, s.192)

Ebu'l-Hattab'ın, Kûfe valisi İsa b. Mûsa tarafından öldürülmesi üzerine (Şehristânî, C.I, s.301) Ona uyanların herbiri, imamlarının ilah olduklarını ve onların gaybı bildiklerini iddia eden beş fırkaya ayrılmışlardır. Bunlar:

a- Muammeriyye, b- Beziğiyye, c- Umeriyye, d- Mufaddaliyye, e- Mutlak Hattabiyye'dir.

(Bu fırkalar için bkz. Eş'ari, s.12; Nevbahtî, s.38; Bağdâdi, s.192-3; İsferrainî, s.128).

¹¹⁸ Râzî, İ'tikâdât, s.58.

Muğire b. Said ortaya çıkışının ilk yıllarında, İmamîyye'ye yakınlık gösteriyor ve imametin Ali, Hasan ve Hüseyin'den sonra, torunu Muhammed b. Abdillâh b. el-Hasan b. Ali (ki en-Nefsu'z-Zeki lakabıyla bilinir)'ye geçtiğini ve onun "Beklenen Mehdi" olduğunu iddia ediyordu. Daha sonra kendisinin peygamber olduğunu ism-i A'zam'ı bildiğini ve bu isimlerle diriltiğini ve yine bu isimlerle orduları hezimete uğrattığını iddia etti (Eş'ari, s.7; Bağdâdi, s.182).

Bunlar Allah'ın sûret, cisim ve azalarının bulduğunu ve bunların da, He Ca harflerine benzediklerini ve Allah'ın, nurdan bir adam sûretinde olup, başında nurdan bir tâc ve Hikmet kaynağı olan bir kalbinin olduğunu iddia etmişlerdir (Şehristânî, C.I, s.295). Onların bu ifadeleri Allah'a karşı açık bir teşbih isnadının bulunduğu delildir.

¹¹⁹ Râzî, İ'tikâdât, s.58.

6. CENAHİYYE

Abdullah b. el-Cenaheyn (v.129/746-7)'e uyanlardır. Onlar: "Allah bilgisi meydana geldiği zaman ibadetlerden vacip olan hiçbirşey kalmaz" iddiasında bulunurlar.¹²⁰

el-İcli kendisinin el-Bakır'ın halifesi olduğunu, dolayısıyla imamet'in kendisine intikal ettiğini iddia etmişti (Eş'ari, s.9; İsferraini, s.125). Sonra bu iddiasından vazgeçerek, kendisinin göğe çıkarıldığını ve Allah'ın, eliyle başını okşadığını ve kendisine; "Ey oğulcuğum, benden tebliğ et" dediğini, sonrada kendisini yeryüzüne indirdiğini iddia etmeye başladı. O, kendisinin, "Eğer gökten bir parça düşer görseler, bu, birbiri üstüne yığılmış bir buluttur, derler" (Tür, 52/44) ayetinde anılan gökten düşmüş parça olduğuna inanıyordu (Bağdâdi, s.187; İsferraini, s.125-6; Şehristânî, C.I, s.299).

Ebu Mansur el'İcli, bazı dini kavramlara, kendine özgü yorumlar da getirmiştir. Şöyle ki:

"Cennet, kendisinin sevilmesi emrolunan bir adamdır ki , bu imamdır. Cehennem ise, kötülük yapmamızla emrolduğumuz imamın hasmı bir adamdır". Farzlar ve haramlar da aynı şekilde böyledir. Yani "farzlar, sevmekle (muvalât) emrolduğumuz adamların, haramlar ise düşmanlık yapmamızla emrolduğumuz adamların ismidir." (Şehristânî, C.I, s.299).

Bunların fitnesi, Irak valisi Yusuf b. Ömer es-Sakafi'nin durumdan haberdar olması ve el-İcli'yi asmasına kadar devam etti (İsferraini, s.126).

¹²⁰ Râzî, İ'tikâdât, s.59.

Bunlar, Abdullah b. Muaviye b. Abdilllah b. Ca'fer b. Ebi Tâlib zi'l-Cenaheyn'in eshabıdır. (Bkz. Eş'ari, s.6, Bağdâdi, s.189, İsferraini, s.126).

İbn Kuteybe, "el-Mearif" adlı kitabında şunları nakleder: Abdullah b. Muaviye, Fars ve İsfahan dolaylarında ortaya çıkınca, Ebu Müslim el-Horasani, onun üstüne büyük bir ordu sevk etti ve onlar da onu öldürdüler, ancak ona tabi olanlar, onun öldürüldüğünü inkar ettiler ve onun sağ olduğunu ileri sürdüler (Bağdâdi, s.190).

Kendilerine uyanlara, Abdullah b. Muaviye b. Abdilllah b. Ca'fer'in kendisinin rabbi olduğuna inandığını, Allah'ın ruhunun önce Adem'de, sonra Şit'te olduğunu, sonra Ali'ye ulaşınca kadar peygamberlerde ve imamlarda dönüp durduğunu, sonra onun üç oğlu arasında dönüp dolaştığını, sonra da Abdullah b. Muaviye'ye geçtiğini iddia ederler (Eş'ari, s.6; Bağdâdi, s.189).

Bunlar kıyameti, cennet ve cehennemi inkar etmişler (İsferraini, s.126), zina'yı livata'yı, şarap içmeyi, ölü eti yemeyi helal saymışlardır. Namaz ,oruç, zekat ve haccın farzietini de kabul etmezler (Bağdâdi, s.189; İsferraini, s.126).

7. MUFVVİDİYYE

Bunlar, "Allah, Hz. Ali'nin ve evlatlarının ruhlarnı yarattı ve alemi onlara havale etti, onlarda yerleri ve gökleri yarattılar. Bundan dolayı rükûda, "Sübhâne rabbiye'l-Azim", secdede, "Sübhanerabbiye'l-A'la" deriz, Çünkü ilah Ali ve evladıdır, en büyük ilah ise âlemi kendilerine havale eden kişidir" iddialarında bulundular.¹²¹

8. ĞURABİYYE

Bunlar, Hz. Ali'nin, Hz. Muhammed'e, karganın kargaya benzediği gibi benzediğini, Allah'ın Cebrail'i Hz. Ali'ye gönderdiğini fakat Cebrail'in, Hz. Ali ve Muhammed arasındaki aşırı benzerlikten dolayı yanılarak peygamberliği Hz. Muhammed'e verdiği iddiasında bulunanlardır.¹²²

9. (Fırka ismi zikredilmemiştir)

Bunlar, "Ceraîl, risaleti yanılarak ve unutarak değil de, bilerek ve isteyerek Hz. Ali yerine Hz. Muhammed'e verdi" iddiasında bulunanlardır. Bu nedenle Cebrâil hakkında kötü sözler söylerler.¹²³

¹²¹ Râzî, İ'tikâdât, s.59.

Bunlar, "Allah, Hz. Muhammed'i yaratmış, sonra da ona âlemin yaratılması ve işlerinin tedbîrini havale etmiştir. Böylece âlemi yaratan Allah değil, O'dur. Hz. Muhammed sonra âlemin idaresini, Ali b. Ebi Talib'e havale etmiştir. İşte o ikinci idareci yani, "el-Müdebbiru's-Sani"i olduğu iddialarında bulunan bir topluluktur.

¹²² Râzî, İ'tikâdât, s.59-60.

Bunlar, "Allah'ın, Cebrâil'i Hz. Ali'ye gönderdiğini ancak, onun şaşırarak ve yanılarak Hz. Muhammed'e geldiğini, çünkü o'nun, o'na bir karganın diğer bir kargaya, bir sineğin başka bir sineğe benzeyişi gibi benzediğini ve Hz. Ali'nin, o'ndan sonra da oğullarının peygamber olduklarını iddia ederlerdi. Bunlar, bu nedenden dolayı, Cebrâil'i lanetlerlerdi (Bağdâdi, s.194; İsferrâni, s.128).

¹²³ Râzî, İ'tikâdât, s.60.

Bu fırkaya herhangi bir isim verilmemesine rağmen, Ğurabiyye'den bir grup olduğu muhakkaktır. Çünkü görüşleri Ğurabiyyeyle benzeşmektedir. Farklı olarak, "Cebrâil risaleti yanılarak değil de, bilerek Hz. Ali yerine Hz. Muhammed'e vermiştir" derler. Bunlar da, Ğurabiyye gibi Cebrâil'i lanetlerler.

10. (Fırka ismi zikredilmemiştir)

Bunlar; "Cebrâil, risaleti Hz. Ali'yi getirdi. Ancak Hz. Muhammed Hz. Ali'den yaşca daha büyük olduğundan, Hz. Ali o'na yardımcı oldu, daha sonra ise, Hz. Muhammed bağımsız olarak insanları kendine uymaya davet etti". Bu nedenle bunlar, Peygamber hakkında kötü sözler sarfederler.¹²⁴

11. KAMİLİYYE

Ebu Kâmil'e uyanlardır. Onlar hilafeti Hz. Ebubekr'e verdiklerinden dolayı, sahabe'nin hepsini küfür ile itham ederler ve Hz. Ali'yi de Hz. Ebubekr ile savaştığı için tekfir etmişlerdir.¹²⁵

¹²⁴ Râzi, İ'tikâdât, s.60.

Bu fırka, el-Milel ve'n-Nihal'de geçen Albaiyye fırkasıdır. el-Albai b. Zira' ed-Dûsi ve el-Esedi'ye nisbetle Albaiyye diye isimlendirilmiştir. Bunlar Hz. Ali'yi, Hz. Muhammed'den üstün sayarlar. Hz. Muhammed'in, halkı Hz. Ali'ye çağırması için gönderildiğini, ancak Hz. Muhammed'in halkı, Hz. Ali yerine kendisine çağırıldığını iddia ederler. Böylece Hz. Muhammed'i zemmederek, Hz. Ali'yi ilah diye isimlendirirler. Bu nedenle bu fırkaya "Zemmiyye" adı da verilmiştir. Onlardan bir kısmı; ki bunlara Ayniyye denir. Ahkam-ı ilahi hususunda Hz. Ali'yi öne çıkararak, her ikisinin de ilah olduğunu kabul ederler. Bazıları da Hz. Muhammed'i öne çıkarırdı. Onlardan başka bir grup ise Muhammed, Ali, Fâtıma, Hasan ve Hüseyin olmak üzere beş kişinin ilah olduklarını iddia ederdi (Şahrîstani, C.I, s.293-4).

¹²⁵ Râzi, İ'tikâdât, s.60.

Bağdâdi ve İsferrâni, Kamiliyye'yi aynı görüşler ile İmamiyye'nin birinci fırkası olarak zikrederler. Ebu Kâmil, Hz. Ali'ye bey'atı terkettikleri için sahabenin küfre düştüğünü, Hz. Ali'nin de onlarla savaştığından dolayı kafir olduğunu, Siffin halkı ile savaşmasının gerekli oluşu gibi, onlarla da savaşmakla yükümlü bulunduğunu iddia ediyordu. (Bağdâdi, s.41; İsferrâni, s.35)

Kamiliyye, ayrıca tenâstih inancını savunarak, imamlardaki nûrun, tenâstih yoluyla bir şahıstan başka bir şahsa geçtiğini, bu nûr'un bir şahısta nübüvvet, başka bir şahısta ise imamet olarak zuhur ettiğini, imametın bazen tenâstih yoluyla nübüvvet'e dönüştüğünü iddia ederek, ruhlardaki tenâstih'un ölüm meydana geldiğini söylerler (Şehrîstani C.I, s.291-2).

12. NASRİYYE

Allah'ın bazı vakitlerde Hz. Ali'ye hülul ettiğini ve Hz. Ali'nin Hayber Kalesinin kapısını yerinden söktüğü günde de O'na hülul ettiğini iddia edenlerdir.¹²⁶

13. İSCAFİYYE

Nasriye ile aynı görüşte olup, günümüzde Halep ve Şam dolaylarında varlıklarını sürdürmektedirler.¹²⁷

14. EZELİYYE

Hz. Ali ve Hz. Ömer'i ikisini birden kadim-i ezeli kabul ederler. Ancak Hz. Ali'yi sırf mahzı hayr, Hz. Ömer'i de sırf mahz-ı şer kabul ederler. Hz. Ömer, devamlı Hz. Ali'ye eziyet etmektedir. Sanki bunlar, bu görüşlerini Mecusilerden almış gibidirler.¹²⁸

¹²⁶ Râzî, İ'tikâdât, s.61.

Nusayriye fırkasına, kurucusu Muhammed b. Nusayr en-Numeyri'ye nisbetle "en-Numeyriyye" denmektedir (Şehristânî, C.I, s.196). Nusayr, Allah'ın kendisine hülul ettiğini iddia eder (Eş'ari, s.15; Bağdâdi, s.196).

Nusayriye fırkası şu görüşleri ileri sürmektedir:

a- Allah Muhammed, Ali, Fâtıma, Hasan ve Hüseyin'e hülul etmiştir.

b- Bu beş şahıs ilahtır.

c- Haramlar helaldir.

(Ayrıca Bkz. Şehristânî, C.I, s.316-19).

d- Allah, Hz. Ali'ye hülul etmiştir. Çünkü cismani olan ceset ile, rûhani olan cesedin gürünmesi inkar edilemez. Hayır yönünde Cebrail'in beşer sûretinde zuhuru, şer yönünde ise, şeytan'ın insan sûretinde zuhuru buna bir misal teşkil eder (S. Ş. Cürçani, Şerhu'l-Mevakif, s.626).

¹²⁷ Râzî, İ'tikâdât, s.61.

Bu fırka, el-Milel ve'n-Nihal'de, İshak b. Zeyd b. el-Haris'e nisbetle İshakiyye olarak zikredilmiştir (Şehristânî, C.I, s.316 dipnot). Nusayriye ile aynı görüşleri paylaştıklarından dolayı, Şehristânî ikisini aynı başlık altında ele almaktadır.

İshakiyye, Nusayriyye'den farklı olarak şu görüşleri ileri sürer:

a- Nübüvvet'te ortaklığın olabileceğini ifade ederek, Hz. Ali'nin nübüvvette hissesi olduğunu iddia ederler.

b- Teklifi kaldırıp, haramları helal sayarlar (Şehristânî, C.I, s.318).

15. KEYYALİYYE

Mülhid Ahmed b. el-Keyyal'a tabi olanlardır. Kendisi dalalete düştüğü gibi, bir çok kimseyi de saptırmıştır. Sapıklığı ve rezaletine dair çeşitli kitaplar yazmıştır.¹²⁹

d. KEYSANİYYE

Bunlar, İmamet'in, Muhammed b. el-Hanefiyye'nin hakkı olduğunu söyleyenlerdir. Kendi aralarında bir çok fırkaya ayrılmışlardır.¹³⁰

¹²⁸ Râzî, İ'tikâdât, s.61.

Fahrüddin Râzî'den başka "Ezeliyye" fırkasını zikreden müellife rastlamadık.

¹²⁹ Râzî, İ'tikâdât, s.61.

Ahmed b. el-Keyyal, önceleri Ehl-i Beyt'ten birinin davetçileri arasında iken, Ca'fer b. Muhammed es-Sâdık'ın davetçilerinden olup, onun gizli imam olduğunu zannetti. Sonra işittiği bir takım kelimeleri yanlış yorumlayarak saf görüşüyle karıştırdı. Ondan sonra kendisi ortaya öyle bir fikir attı ki, bunun ne akli ve ne de Kur'anî bir dayanağı yoktu. Düşüncelerinde hissi davranıp, aşırıya gidince çevresindekiler ondan uzaklaşıp, onu lanetlemeye başladılar. Keyyal bunu farkedince davetini kendisine hasretti. Önce imametten bahsederek, sonra da kendisinin imam olduğunu iddia etti.

Alem ile ilgili fikirlerine gelince, o, iki alemde bahseder, a- Afak alemi, b-Enfüs alemi, c, Afak aleminin ulvi, Enfüs aleminin de süfli olduğunu ileri sürer (Şehristânî, C.I, s.303 vd.).

¹³⁰ Râzî, İ'tikâdât, s.62.

Şehristânî, Keysan'ın, Hz. Ali'nin azadlı kölesi olduğunu Keysaniyye'den Muhtariyye, Hâşimiyye, Beyaniyye ve Rezzamiyye adıyla dört fırkanın çıktığını söyler (el-Milel, C.I, s.235-6). Bazılarına göre ise Keysan, Muhtar b. Ebi Ubeyd b. Mes'ud es-Sâkafî (67/687)'nin lakabıdır. (Nevbâhtî, s.20; Ebu Zehrâ, İslam Mezhepleri Tarihi, s.48). Bağdâdî, asıl adının el-Muhtar olmakla beraber, Keysan da denildiğini zikreder. (Bağdâdî, s.31).

Eş'ari, Keysaniyye'yi Şia'nın ikinci sınıfını teşkil eden Rafıza'nın ikinci fırkası olarak gösterir ve onbir kola ayrıldığını belirtir (Makalat, s.18-23). Malati ise, Rafıza arasında dokuzuncu fırka olarak gösterir ve el-Muhtariyye adıyla anlatır (et-Tenbih, s.23,160).

Keysaniyye, şu hususlarda birleşen bir çok fırkaya ayrılmıştır:

1. KERBİYYE

Ebu Kerb b. ed-Darir'e tabi olanlardır. Bunlar: Hz. Ali'den sonraki imam'ın Muhammed b. el-Hanefiyye olduğunu iddia eden ve "O, diridir ve ölmemiştir, Radva dağında bulunmaktadır. Sağında bir arslan ve solunda da bir kaplan bulunmaktadır." Seyyid el-Humeyri ve bir çok şair bu görüştedirler.¹³¹

2. MUHTARİYYE

a- Muhammed b. el-Hanefiyye'nin imametini kabul ederler. Nitekim, el-Muhtar b. Ebi Ubeyd de, insanları ona çağırırdı.

b- Allah hakkında Beda (Allah'ın bir iş hakkında fikrini değiştirip, yeni bir görüş ortaya koyma)'yı uygun görürler (Bağdâdi, s.31; İsferrain, s.30-1).

c- İmamı mukaddes bir şahıs sayarlar. Ona aşırı itaatte bulunurlar. İlmine kayıtsız şartsız güvenirler ve imamın hata işlemeyeceğine inanırlar. Çünkü onlara göre imam, ilahi ilmin bir sembolüdür.

d- Sebeiler gibi, Keysaniyye de imamın tekrar döneceğini iddia ederler. Bunlara göre dönecek olan imam, Hz. Ali, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'den sonra gelen Muhammed b. Hanefiyye'dir. İçlerinden bir kısmı Muhammed b. Hanefiyye'nin öldüğüne, tekrar dirilip geri döneceğine inanırken, çoğunluğunu teşkil eden diğer bir kısmı ise, o'nun ölmediğine "Radva" dağında, yanında bal ve su olduğu halde yaşadığına inanırlar (Ebu Zehrâ, s.50).

Keysaniyye: "Her şeyin bir zahiri, bir de bätını, her şahsın bir ruhu, indirilen her ayetin bir te'vili, bu dünyada temsili olarak mevcut olan her şeyin bir hakikati vardır. Bu alemde bulunan Hikmet ve sırlar, bir insan şahsında toplanmıştır ve bu sırlar Hz. Ali, oğlu Muhammed b. Hanefiyye'ye tahsis etmiştir. Bu ilimler her kimde toplanırsa, işte gerçek imam O'dur." der (Şehristânî, C.I, s.236).

¹³¹ Râzi, l'ükâdât, s.62.

Keysaniyye, Muhammed b. el-Hanefiyye'nin imameti hakkında farklı görüşler serdedir. Bu nedenle onlar, bir kaç fırkaya ayrılmıştır. Kerbiyye de bu fırkalardandır.

İddialarına göre Muhammed b. el-Hanefiyye sağdır. O, Radva dağındadır ve sağında bir arslan, solunda ise bir panter onu düşmanlarından korumaktadırlar. Huruc vaktine kadar o muhafaza edilip, rızkı da sabah akşam verilmektedir (Eş'ari, s.19). Muhammed b. el-Hanefiyye ölmemiştir ve öldürülmemiştir. O, Radva dağındadır (İsferraini, s.31) ve beklenen mehdi'dir (Bağdâdi, s.32). Tekrar döntüp yeryüzüne mâlik olacaktır. O'nun gaybetinden sonra ve tekrar rucuuna kadar imam da yoktur (Nevbahti, s.25).

el-Muhtar b. Ebi Ubeyd es-Sakafî (v.67/687)'ye uyanlardır. Onlar, Hüseyin'den sonra gelen imamın, Muhammed b. el-Hanefiyye olduğunu söylerler. Muhtar, Muhammed'in vekili olduğunu iddia ederek halkı dâlalete çağırmıştır. Bunu duyan Muhammed onu bu işten men etmek için yanına gitmek istedi. Muhtar bunu öğrenince minbere çıktı ve şöyle dedi; "Ey insanlar, imamanız size doğru yöneldi buraya geliyor. İmamın işaretlerinden birisi de kılıçtan etkilenmemesidir. O, geldiğinde tecrübe ediniz". Bu haber Muhammed'e ulaştınca, ve Muhtar'ın kendisini öldürteceğini anlayınca oraya gelmekten vazgeçti.¹³²

3. HAŞİMİYYE

Bunlar, " Muhammed'den sonra gelen imamın Ebu Haşim Abdullah b. Muhammed" olduğunu iddia edenlerdir. O'nun öldüğü zaman hilafeti, Muhammed b. Ali b. Abdillâh b. Abbas'a vasiyyet ettiğini söylerler. Bu topluluk, Horasan'a ulaştıkları zaman halkı bu görüşe çağırdıklarında, orada bulunan Ebu Müslim bu daveti kabul etti. İş

¹³² Râzî, İ'tikâdât, s.62.

Şia tarihinde siyasi ve fikri yönden büyük rol oynayan Muhtar es-Sakafî, önceleri Harici, sonraları ise Zübeyri ve daha sonra da Şii ve Keysani oldu. Hz. Ali, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'den sonra, Muhammed b. el-Hanefiyyenin imametini savundu (Şehristânî, C.I, s.232-3).

el-Muhtar, Hüseyin b. Ali'nin kanını talep ederek insanları Muhammed b. el-Hanefiyye'ye çağırdı (Eş'ari, s.18). Muhtar Kûfe'de, Muhammed b. el-Hanefiyye'yi "Vekil Mehdi" olarak adlandırdı ve halka şunları söyledi:

Şüphesiz ki, Vekil Mehdi beni sizlere vekil ve vezir olarak gönderdi. Benden, imansızları öldürmemi, Ehl-i Beyt'inin kanını istememi ve zayıfları savunmamı istedi".

Muhtar, durmadan el-Hanefiyye adına insanları davet ediyor ve bir takım gerçek dışı efsaneler yayıyordu. Neticede el-Hanefiyye'ye, Muhtar'ın evham ve yalanları ulaşmış, o'nun kötü niyetli olduğunu anlayınca, Muhtar'dan beri olduğunu halkın huzurunda ilan etti (Ebu Zehâ, s.49-50).

Muhammed b. el-Hanefiyye, Muhtarın dini bir fitne çıkarmasından endişe etti. İmametini inananların, kendi etrafında toplanmalarını sağlamak için, Irak'a gitmek istedi. el-Muhtar bunu işitince, başkanlığı ve velayeti elinden gideceği için, O'nun Irak'a gelmesinden korktu ve askerlerine şöyle dedi: "Gerçek şu ki bizler, Mehdi'ye bey'at etmişizdir. Ancak Mehdi'nin bir özelliği vardır. Şöyle ki, ona bir kılıç darbesi vurulur ve kendisini kılıç kesmezse, o gerçek mehdidir". Bu söz el-Hanefiyye'ye ulaştınlınca, el-Muhtarın kendisini Kûfe'de öldürtmesinden korkarak oraya gitmedi (Bağdâdi, s.37; İsfheraini, s.33).

zorlaşmaya doğru gidince, Ebu Müslim, halkı Abbas oğullarına uymaya çağırđı. Hilafeti Emevi oğullarından alıp onlara verdi.¹³³

4. RAVENDİYYE

Ebu Hudeyde er-Ravendi'ye uyanlardır. İmamet'in öncelikle Hz. Abbas'ın hakkı olduğunu iddia edenlerdir.

Keysaniyye fırkaları çoktur, ancak biz bu kadarını zikretmeyi yeterli görmekteyiz.¹³⁴

¹³³ Râzî, İ'tikâdât, s.63.

Bunlara, Ebu Haşim b. Muhammed b. el-Hanefiyye (98/716-7)'ye nisbetle Haşimiyye denilmektedir. Ebu Haşim'den sonra gelecek imam hakkında ihtilafa düşmüşlerdir.

Bir kısmı, "Ebu Haşim Şam taraflarında, Şurat denilen yerde vefat edip, imameti, Muhammed b. Ali b. Abdillâh b. Abbas (124/741-2 veya 125/742-3)'a vasiyyet etmiş olup, daha sonra ise, evladı arasında vasiyyet ile intikal eder" demişlerdir.

Diğer bir kısmı da; Ebu Haşim'in ölümlünden sonra imamet'in, kardeşinin oğlu Hasan b. Ali b. Muhammed b. el-Hanefiyye'ye geçtiğini iddia eder.

Üçüncü grup, İmamet'in, kardeşinin çocuğuna değil de, kardeşi Ali b. Muhammed'e vasiyyet ettiğini ileri sürerler.

Dördüncü grup, Ebu Haşim'in, imameti Abdullâh b. Amr b. Harb el-Kindî'ye vasiyyet ettiğini iddia ederler.

Beşinci bir grup ise, Ebu Haşim'in öldüğünü, ruhunun ise, İshak b. Zeyd el-Haris el-Ensari'ye tenâsüh yoluyla geçtiğini söylerler.

Şehristânî, bu fırkayı, "el-Harisiyye" fırkası olarak ele almaktadır (el-Milel, C.I, s.242-245).

¹³⁴ Râzî, İ'tikâdât, s.63.

Ebu Haşim'den sonra, imamet hususunda ayrılıklar ortaya çıktı. Keysaniyye'den bir kısmına göre İmamet, Ebu Haşim'den sonra Muhammed b. Ali b. Abdullâh b. Abbas'a veya babası Ali'ye geçmiştir. Ebu Haşim, Muhammed b. Ali'yi, Muhammed, oğlu İbrahim'i, İbrahim de Ebu'l-Abbas'ı vasi kılmiştir. Hilafet Ebu'l-Abbas'tan Ebu Ca'fer el-Mansur'a geçmiştir. Daha sonra bunlar, bu düşüncelerin hepsinden dönerek Hz. Abbas hakkında, Hz. Peygamber'den nass bulunduğunu, Peygamber'in Abbas'ı imam tayin ettiğini söylediler. Hatta Abbas'tan oğlu Abdullâh'a, Abdullâh'tan da oğlu Ali'ye geçtiğine dair nass bulunduğunu iddia ettiler. Böylece imamet, Abbasi Halifesi Ebu Ca'fer el-Mansur'a kadar getirildi ki, bunlara "Râvendîyye" veya "Abbasiyye" dendi. Abbasiyye veya Râvendîyye imam tayinini, nass veya miras yoluyla olabileceğini iddia ederlerdi. (N. Çağatay, İ.A. Çubukçu, a.g.e, s.57-8)

D. MÜŞEBBİHE

Bil ki, Yahudi'lerin ekseriyeti Müşebbihedir. İslam'da teşbih'in ortaya çıkışı ise, Allah'ın aza ve organları olduğunu iddia eden, Bennan (Beyan) b. Sem'an, Hişam b. el-Hakem, Hişam b. Sâlim el-Cevaliki, Yunus b. Abdurrahman el-Kummi ve Şeytanu't-Tâk olarak bilinen Ebu Ca'fer el-Ahvel gibi Rafıziler tarafından ortaya atılmıştı. Bu kişiler, Rafizi Ulemasının ileri gelenlerindendir. Sonra akli ilimlerde nasibi bulunmayan bazı Muhaddisler de bu konuda çelişkiye düşmüşlerdir. Teşbih'e inanan fırkaları sırasıyla zikredeceğiz.¹³⁵

Keysaniyye fırkalarının düşünce yapılarının merkezini, diğer Şii fırkalarda olduğu gibi, imamet mes'elesi teşkil oluşturmaktadır.

¹³⁵ Râzi, İ'tikâdât, s.63-4.

Müşebbihe, Allah'ı mahlukata benzetenlere verilen bir isimdir. (Cürcani, et-Ta'rifât, s.274)

Müşebbih ayetlerin, zahirine inanıp, manasını Allah'a havale etmeyi uygun bulan Selefiyyun, Allah hakkında teşbihe düşmekten çekinmişlerdir. Fakat tarihin seyri içerisinde ortaya çıkan çeşitli fırkalar bu ayetleri kendi heva ve heveslerine göre yorumlamışlardır. Bilhassa Kur'an'da geçen, "yed" ve "vech" gibi uzuvlarla, "arş" gibi mekan isimlerine binaen, Allah'a uzuv ve mekan isnad etmede çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Sonuçta teşbih hususunda iki görüş ortaya çıkmıştır:

a- Allah'ın zâtını insana benzetenler.

b- Allah'ın sıfatlarını, insanın sıfatlarına benzetenler (Bağdâdi, s.169; Isferaini, s.119).

Müşebbihe diye adlandırılan fırkalar arasında doğrudan doğruya Allah'ı insan sûretinde gördüğünü iddia eden, hatta O'nu tarif eden, O'na mekan izafe eden, insanlara hülul ettiğini ileri süren, her asırda ayrı bir insan sûretinde görüldüğünü söyleyen, O'nu He Ca harflerine benzeten, güzel bir insanı gördüklerinde, Allah diye secdeye kapanan kimseler bulunmuştur. Bunların büyük bir kısmı Cûlat-ı Şia'dandır.

Şehristânî, Sâhabe ve Tabiin devrinde müslümanların müşebbih ayetleri te'vil etmekten çekinmelerinin sebeplerini şöyle izâh eder:

a- Ku'ran-ı Kerim'de, kalplerinde şüphe ve sapıklık bulunanların, fitne ve te'vil maksadıyla, ayetlerin müşebbih olanlarına tabi olacağı bildirilmiş (Al-i İmrân, 3/7), bu ve benzeri ayetlerin yorumunu Allah'ın bilebileceği anlatılmıştır. Bu sebeble müslümanların, her şeyin Allah'tan olduğunu söylemekle yetinmeleri gerekmektedir. Çünkü onlara göre Kur'an'ın müşebbih ayetlerini te'vile çalışmak bizzat Kur'an'ın ruhuna aykırı kabul ediliyordu.

1. HAKEMİYYE

Bunlar, Hişam b. el-Hakem'e uyanlardır. Allah'ın cisim olduğunu iddia ederek, bu görüşlerini bir senede birkaç defa değiştirirlerdi. Bir keresinde Allah'ın saf külçe gibi olduğunu, diğer bir zamanda, kendisine hangi yönden bakılırsa bakılsın, görünen tarafın Allah'ın, mum gibi yüzü olduğunu iddia ederlerdi. En sonunda, Allah'ın boyunun diğer ölçülere göre i'tidal'e en yakın ölçü olduğu için yedi karış olduğu şeklindeki görüşlerinde kararlıydılar.¹³⁶

2. CEVALİKİYYE

Hişam b. Sâlim el-Cevaliki er-Rafîzi'ye uyanlardır. Bunlar; " Allah teala'nın cisim olmadığını fakat, O'nun suretinin insan sûret'inde olduğunu, Allah'ın el, ayak ve gözlerden mürekkep olduğunu ancak, bu azalarının et ve kandan oluşmadığı" iddiasında bulunurlardı.¹³⁷

b- Selef döneminde, Te'vil ittifakla zan mahsulü olduğundan Allah'ın sıfatları hakkında zanlara dayanarak fikir yürütmenin caiz olmadığı belirtiliyordu. Çünkü bir ayeti, Allah'ın dilediğinin dışında bir mana ile te'vil etmek muhtemeldir. Eğer bir ayete Allah'ın kasdettiği mananın dışında bir anlam verilirse bu sapıklık olur. Bu nedenle ilimde Rûsûh sahiplerinin dediği gibi, " Her şey Allah'ın indindedir" demeli ve ayetlerin zahirine inanmak, manasını Allah'a havale etmek esas olmalıdır (el-Milel, C.I, s.,147-8).

¹³⁶ Râzî, İ'tikâdât, s.64.

Lakabı, Ebu Muhammed eş-Şeybani olan Hişam b. el-Hakem, aslen Kûfeli olup, Bağdad'ta ikamet eden Revafızın ileri gelenlerinden ve meşhurlarındandır. O, Allah'ın kendi karışıyla yedi karış olduğunu iddia eden bir mücessimîdir. Ca'fer b. Muhammed es-Sâdık'ın eshabından olup, Bermeki'lerin olayından uzun bir müddet sonra vefat etmiştir. Me'mun'un hilafeti zamanına kadar yaşadığı da söylenir (Lisânü'l-Mizan, C.VI, s.194). Şii mütekellimlerinden olan Hişam b. el-Hakem ile Mu'tezili Ebu'l-Huzeyl el-Allaf arasında Kelama dair tartışmalar olmuştur (Şehristânî, C.I, s.308).

Bağdâdi bu grubu, Hişam b. el-Hakem er-Rafîzi'ye mensubiyetlerinden dolayı "Hişamîyye" olarak zikreder. Hişam, Allah'ı insana benzetmiş ve bundan dolayı O'nun kendi karışı ile yedi karış, sınırı ve sonu olan bir cisim olduğunu ve yine O'nun, uzunluğunun, genişliğinin ve derinliğinin bulunduğunu ayrıca, rengi, tadı ve kokusu olduğunu iddia etmiştir (el-Fark, s.170; İsferraini, s.129).

¹³⁷ Râzî, İ'tikâdât, s.64.

Bağdâdi ve Şehristânî, Cevalikiyye'yi Hişamîyye'den kabul ederler. Hişamîyye, iki Hişam'a yani,

3. YUNUSİYYE

Yunus b. Abdurrahman el-Kummi (v. 208/ ?)'ye tabi olanlardır. Bunlar, Allah'ın üst yarı tarafının boş, alt yarısının ise düz olduğunu iddia ederler.¹³⁸

4. ŞEYTANİYYE

Şeytanu't-tâk'a uyanlardır. Onlar, Allah teala'nın arşa oturduğunu ve meleklerinde arşı taşıdıklarını iddia ederlerdi. Melekler, her ne kadar Allah'a nisbetle zayıf olsalar dahi, bazen zayıf kuvvetliyi taşıyabilir. Nitekim, Horuz'un ayakları çok ince olmalarına rağmen horuz'un bedenini taşırlar.¹³⁹

Hişam b. Hakem ve Hişam b. Sâlim el-Cevaliki'ye uyanlara verilen isimdir (bkz. Bağdâdi, s.170; Şehristânî, C.I, s.307).

Eş'ari'nin ise, Revafız'ın dördüncü fırkası olarak kabul ettiğini, Hişamîyye'yi, Hişam b. Sâlim el-Cevalik'nin eshabı olarak zikrettiğini görmekteyiz. Hişam b. Sâlim el-Cevaliki'ye göre, Allah insan sûretindedir. Ancak kan ve eti yoktur. O nurdan bir sath olup, insanlarda bulunan beş duyu gibi beş duyuya sahiptir. O'nun eli, ayağı, burnu, kulakları ve gözleri (Eş'air, s.24-209; Şehristânî, C.I, s.309) , hatta siyah saçları ve hikmet fışkıran bir kalbi vardır (Bağdâdi, s.170).

¹³⁸ Râzî, İ'tikâdât, s.65.

Çulat-ı Şia'dan olan Yunus b. Abdurrahman el-Kummi, "Allah arşın taşıyıcılarından daha ağır olmasına rağmen, arşın taşıyıcıları tarafından taşınabilir" der ve bunun mümkün olabileceğine dair şu misali getirir: "Turna kuşu ağır olmasına rağmen, o'nu ince zayıf iki bacağı taşımaktadır" (Eş'ari, s.35; Bağdâdi, s170-I). Melaikelerin arşı, arşın da Allah'ı taşıdığı iddiası da O'na aittir (Şehristânî, C.I, s.316). Bu iddialarına da Kur'an'daki şu ayeti delil getiriler, " O gün, rabbinin arşını, bunların da üstünde sekiz (melek) yüklenir" (Hakka, 69/17).

¹³⁹ Râzî, İ'tikâdât, s.65.

Şii kaynaklardaki lakabı, "Mu'minu't-Tâk" olan (bkz. Nevbahti, s.66) Muhammed b. en-Nu'man Ebi Ca'fer el-Ahvel er-Rafizi'ye uyanlardır. O, Ca'fer es-Sâdik'ın muasırır ve hatta ondan sonra da bir müddet yaşadığı söylenir.

Şeytanu't-Tâk, Allah'ın eşyayı, takdir ve irade ettiği sürece bilebileceği, takdirinden öncesini bilemeyeceği, aksi takdirde kulların sorumlu tutulmalarının doğru olamayacağı (Eş'ari, s.27) görüşü ile Hişam b. el-Hakem'e katılmıştır. Kulların fillerinin cisim olduğu ve kulun, cismi yapabileceği görüşünde de Hişam b. Sâlim el-Cevaliki'ye tabi olmuştur (Bağdâdi, s.53).

5. HAVARİYYE

Dâvud el-Havari'nin taraftarlarıdır. O, Allah'ın, azaları, hareketi, sükûnunun ve sa'y'inin olduğunu ileri sürerdi. Yine O, "sakal ve fercinden başka Allah'ın diğer azaları hakkında bana sorun" derdi.¹⁴⁰

Mu'tezile'den bir grup, imam Ahmet b. Hanbel, İshak b. Râhaveyh ve Yahya b. Main'e teşbih nisbet ederler. Bu hatadır, çünkü onların inançlarında teşbih ve ta'til'den bahsetmek güçtür. Lakin onlar, müteşabihat hakkında konuşmazlar, ancak onlar "Allah'ın benzerinin ve hiçbir şeyin O'nun misli gibi olmadığına inandık ve tasdik ettik" derler. Bu inancın teşbihten cidden uzak olduğu açıktır.¹⁴¹

¹⁴⁰ Râzî, l'tikâdât, s.65-6.

Asıl adı, Davud el-Cevaribi'dir (Eş'ari, s.209; Bağdâdi, s.171).

Davud el-Cevaribi, Allah'ı, kadının cinsi organı ve sakaldan başka, insanın sahip olduğu diğer bütün organlara sahip olarak vasıflandırır (Bağdâdi, s.171). Nitekim Eş'ari, Davud el-Cevaribi ve Mukatil b. Süleyman'ın şöyle dediklerini nakleder; " Allah cisimdir. İnsan sûretinde bir cüssesi , kam eti, saçı, eli, ayağı, dili, başı ve iki gözü olmakla beraber O, başkasına, başkası da O'na benzemez" (Eş'ari, s.209).

¹⁴¹ Râzî, l'tikâdât, s.66.

E. KERRAMİYYE

Bunlar, Sicistan Zahitlerinden olan Ebu Abdullah Muhammed b. Kerram (v.225/869)'a tabi olanlardır. İnsanlar o'nun zühdüne aldandılar. Sonra o ve taraftarları Sicistan'dan çıkarılıp, Ğarce'ye gelinceye kadar dolaştılar. Ğarce halkını kendi görüşlerine davet etmesi üzerine bir çoğu kabul etti. Halen bu şehirde bu mezhebin taraftarları mevcuttur.¹⁴²

¹⁴² Râzî, l'ükâdât, s.67.

Kerramiyye fırkasının kurucusu, Ebu Abdillâh Muhammed b. Kerram es-Sicistani'dir. Fikirlerinden dolayı, Sicistan'dan Gücistan'a sürülmüştü. İbn Kerram'ın taraftarları genellikle, Şeremeyh ve Afşin'de yaşayan basit fikirli kişilerden oluşuyordu. Nişabur köylerinden cahil ve ezilmiş küçük bir topluluk, o'nun bid'atlerine tabi olmuştur (Bağdâdi, s.160).

İbn Kerram, Sûfi ve mültaassıp bir şahsiyetti. Sirtında bir post, başında bir ktlah taşır, yoksulluk içinde aza kanaat edip zahidane bir hayat yaşardı. Tecsim ve iman hakkındaki fikirlerinden dolayı Nişabur valisi Tahir b. Abdillâh tarafından hapsedildi. Bu düşüncelerinden O'nun Nişabur'daki on dört senelik hayatının çoğunun hapiste geçmesine sebep oldu. Kendisine Nişabur, Herat, Şûrin ve Afşin civarında pek çok taraftar sağlamıştı. Nişabur'dan çıkarılması üzerine taraftarları ile beraber Kûdüs'e gittiler. Yalnız Kûdüs'te yirmi bin Kerrami olduğu söylenirdi. İbn Kerram h.255, m.868 yılında öldürülmüş olup, en meşhur eseri ise, Kitabu'l-Azabi'l-Kabr idi (N. Çağatay, İ.A.Çubukçu, a.g.e, s145; Ayrıca Bkz. Eş'ari, s.141-3; Bağdâdi, s.100 vd.; İbn Hazm, C.IV, s.204; İsferraini, s.111 vd.; Şehristânf, C.I, s.159).

Muhammed b. Kerram'ın görüşlerini kısaca şöyle sıralayabiliriz:

a- İbn Kerram, Kendisine uyanları, ma'bud'unu tecsim etme görüşünü benimsetmeye çalışıyordu.Çünkü iddiasına göre, Allah'ın bir cismi, bir sınırı, altında bir sonu ve bir yönü vardır ki, buradan arşı ile karşılaşır. İbn Kerram, Kitabu'l-Azabi'l-Kabr adlı kitabında, Allah'ı cevher olarak vasıflandırır.

b- İbn Kerram, yine eserinde, Allah'ın arşına dokunduğunu ve arşın O'nun mekanı olduğunu zikreder (Bağdâdi, s.160-1).

c- İman da, kalbin tasdikini şart koşmayarak, onu dil ile tasdikten ibaret kabul eder (Eş'ari, s.141). Diliyle inandığını söyleyen bir kimse kalbiyle küfre inansa dahi o kimse yine de Allah katında mü'mindir (İbn Hazm, C.IV, s.204).

Kerramiyyenin bir çok fırkası vardır.

Kerramiyye'nin, Tarayika, İshâkiyye, Hamakiyye, Abidiyye, Yunaniyye Süremiyye ve Hakemiyye gibi fırkaları vardır. Kerramiyye'ye en yakın olanı ise, Heysemiyye'dir. Bu fırkaların hepsi Allah'ın, cisim, cevher ve havadislerin (sonradan olan) mahalli olduğuna inanırlar. Allah'a yön ve mekanı isnad ederler. Ancak Abidiyye, Allah ile arş arasındaki uzaklığın sınırlı, Heysemiyye ise sınırsız olduğunu iddia eder. Furua ait garip sözleri vardır. Bunların davranışları, yalancılık, ahmaklık ve zühdde riya etrafında döner durur. Ebu Abdillâh b. Kerram'ın bir çok eseri vardır. Ancak ifadeleri çok düşük ve anlaşılmaz haldedir.¹⁴³

d- Azabu'l-Kabr adlı eserinde Allah hakkında: "zat'ının birliği, cevherinin birliğidir, O, arşın üst tarafına temas (mümaset) etmektedir" ifadeleri mevcuttur (Şehristânî, C.I, s. 159).

¹⁴³ Râzî, l'tikâdât, s.67.

Fahrüddin Râzî döneminde, müşebbihe ve mücessime düşüncesi yaygındır. Râzî, o dönemde bu düşüncüyü yaymaya çalışan Kerramiyye ile sıkı bir mücadelede girişmiştir. Çünkü bu dönemde Kerrami'lerin teşbih ve tescim fikirleri oldukça fazla rağbet görmekteydi. Râzî'nin, tefsirinde de yer verdiği Kerrami'ler ile bir çok münazaraları olmuştur. Hatta Râzî'yi Kerrami'lerin zehirlediği nakledilir.

Bağdâdi ve İsferraini, Kerramiyye'nin, a- Hakaikiyye, b- Taraikiyye, c- İshakiyye diye adlandırılan üç fırkasının bulunduğunu naklederler. Bu üç fırkayı başkaları tekfir etseler dahi, bunlar birbirlerini küfür ile itham etmezler (el-Fark, s.160; İsferraini, s.111).

Şehristânî ise, Kerramiyye fırkalarının onikiye kadar çıktığını, fakat asıllarının altı olduğunu zikreder. Bu altı fırkayı da şöyle sıralar, a- el-Abidiyye, b- en-Nûniyye, c- ez-Zerreniyye, d- el-İshakiyye, e- el-Vahidiyye, f- el-Heysemiyye (el-Milel , C.I, s.159).

F. CEBRİYYE

Bunlar, Kulun, fiili üzerinde kudret sahibi olmadığını iddia ederler. Mu'tezile, bu görüş sahiplerini Cebriyye veya Mücebbire olarak isimlendirir. Aslında bu yanlıştır, Çünkü biz, kulun güç yetiremeyeceğini söylemiyoruz, ancak onun yaratıcı olmadığını söylüyoruz.¹⁴⁴

Cebriyye Fırkaları:

1. CEHMIYYE

Tirmizî'li Cehm b. Safvan (v.128/745-6)'ın taraftarlarıdır. " Kul, kesinlikle fiillerinde

¹⁴⁴ Râzî, İ'tikâdât, s.68.

Cebr, hakikatte, kuldun fiili nefyetme ve Allah'a izafe etmektir. Yani kulun, fiillerinde hiç bir tesirinin ve irade hürriyetinin bulunmaması demektir.

Şehristânî, Cebriyye'yi iki kısma ayırmaktadır; a- Cebriyye-i Hâlise, b- Cebriyye-i Mutavassıta.

Cebriyye-i Hâlise (veya Hakiki cebriyye), Kulun fiillerinde hiç bir dahli ve kudreti olmadığını iddia eden, onu, ilahi iradeye tabi cansız bir varlık gibi görenlerdir.

Cebriyye-i Mutavassıta, İnsanlarda külli iradeye müessir olmayan bir kudret kabul edenlerdir (el-Milel, C.I, s.112).

Cebriyyeciler herhangi bir iş yapmayı kuldun uzaklaştırıp, bunu Allah'a nisbet ederler. Bunlara göre kul, herhangi bir işe güçlü yetmekle vasıflandırılmaz. Çünkü o, yaptığı işleri, güçlü, iradesi ve seçme serbestisi olmaksızın mecburen yapar. Fiiller Allah'ın, cansız varlıklarda görülen bütün durumları yarattığı halde onların o varlıklara mecazi olarak nisbet edilmesi gibi, insana da mecazi olarak nisbet edilir. Mesela, "Ağaç meyve verdi ", " Su aktı " ve " Güneş doğdu " gibi (Şehristânî, C.I, s.114; Ebu Zehrâ, s.126). Bu nisbetlerin aslında Allah'a izafesi gerekir.Çünkü ağaç meyve vermez. Ancak Allah o meyveyi yaratmıştır. Öyleyse bunun gibi diğer fiillerin de , mecazi olarak cansız varlıklara, hakikatte ise Allah'a izafe edilmesi gerekmektedir. Allah dışında hiç kimsenin ne fiili, ne de ameli vardır. Ameller yaratılmışlara ancak mecaz yoluyla nisbet edilebilir (Bağdadi, s.156).

kâdir değildir” sözü ona aittir. Yine O, Allah’ın muhdis olduğunu söyler ve ancak O’na “mevcud” ve “şey” ismini uygun görmezdi.¹⁴⁵

2. NECCARİYYE

Hüseyin b. Muhammed en-Neccâr (v.230/844-5)’a uyanlardır. Allah’ın sıfatları, Kur’an ve Rü’yetullah ile ilgili mes’elelerde Mu’tezile’nin, kulun fiillerinin yaratılması ve istitaât (güc yetirme) konularında Cebriyye’nin görüşüne uyarlar. Bunlar ; Bur’usiyye, Za’feraniyye, Müstedrekiyye ve Hafsiyye gibi bir çok fırkaya ayrılmıştır.¹⁴⁶

¹⁴⁵ Râzî, İ’tikâdât, s.68.

Mezhebin kurucusu ve Cebriyye-i Hâlise’den olan Cehm b. Safvan’a nisbetle Cehmiyye denmiştir. Fikirleri daha çok Tirmiz dolaylarında yayılmıştır. Salim b. Ahvez tarafından h.128/m.745 tarihinde, Ümeyye oğullarının sonlarına doğru Merv şehrinde öldürülmüştür (Şehristânî, C.I, s.113).

Cehm b. Safvan’nın, Cebr mes’elesi dahil bir çok konuda görüşleri mevcuttur. Başlıca görüşleri şunlardır:

a- Cehm, amellerde Cebr (zorlama) ve İztırar (mecburiyet) olduğunu iddia ederek, istitaat’ı bütünüyle inkar eder (Bağdâdi, s.156). Ona göre kul fiillerinde mecbur olup, bir kudret ve iradesi yoktur (Şehristânî, C.I, s.114).

b- O Allah’ın ezeli sıfatları hakkında: “ Allah, yaratılmışların vasıflandığı vasıflarla tavsif edilemez. Çünkü bu, Allah’ı kula benzetmek demektir” der ve bu nedenle hayy ve âlim gibi sıfatları reddederler. Buna karşılık Allah’ı, kâdir, fâil ve hâlık diye tasvir ederken, bu sıfatların, varlıkları vasıflandırmadığı gerekçesiyle kabul eder (Şehristânî, C.I, s.113).

c- Cehm, Allah’ın ilminin hâdis olduğunu iddia etmiştir. Ayrıca o, “Allah’ı şey, mevcûd, hayy, âlim, mürid ve bunlara benzer vasıflar gibi, O’ndan başkasına da verilebilecek sıfatlarla vasıflandırmam” demiştir (Bağdâdi, s.156; İsferraini, s.108).

d- Cehmiyye imanı Allah’ı bilmek, küfrü ise, Allah’ı bilmemektir diye tarif eder (Eş’ari, s.132).

¹⁴⁶ Râzî, İ’tikâdât, s.68-9.

en-Neccariyye fırkası varlığını yüzyıllarca devam ettirmiş bir fırkadır. Hicri VI. yüzyıla kadar bile Rey civarlarında bu fırkanın müntesipleri vardı. Neccariyye bazı görüşlerinde Eş’ariyye ve bazı noktalarda da Mu’tezile ile aynı görüşleri paylaşırlar. Kendine has görüşleri de vardır. Râzî’nin de belirttiği gibi, bir çok fırkaya ayrılmışlardır (Bkz. Eş’ari, s.283-5; Bağdâdi, s.153; İsferraini, s.101; Şehristânî, C.I, s.116).

Eş’ariyye ile uygunluk gösteren görüşleri şunlardır:

a- Kulun fiillerini yaratan Allah’tır. İstitaat fiil ile beraberdir.

b- Allah dilemedikçe âlemde hiçbir şey meydana gelemez.

3. DIRARİYYE

Dırar b. Amr el-Kûfi'ye uyanlardır. Dırar, başlangıçta Vâsıl b. Ata'nın öğrencisi idi. Sonra kulların fiillerinin yaratılmasında ve kabir azabını inkar etmede o'ndan ayrıldı. Sonra, Kureyş'li olmayan birinin imametinin, Kureyş'ten olan birinden daha evla olduğunu iddia etti.¹⁴⁷

c- Allah'ın günah işleyeni bağışlaması caizdir (Bağdâdi, s.153; Şehristânî, C.I, s.116-7).

Mu'tezile ile paylaştıkları görüşleri de şöyle sıralayabiliriz:

a- Allah'ın ilim, kudret, irade, hayat, semi' ve basar gibi sıfatları yoktur.

b- Allah kelamı mahluktur ve Allah gözle görülmez (Bağdâdi, s.153; İsferraini, s.101; Şehristânî, C.I, s.116).

Hüseyn b. Muhammed en-Neccar'ın kendine ait görüşleri ise şunlardır:

İman, Allah'ı, resullerini, müslümanların üzerinde birleştiği farzları bilmek ve bunu dil ile ikrar etmektir. Bunlarla ilgili deliller kendisine ulaştıktan sonra, bu hususlardan birini bilmeyen ve bildiği halde tasdik etmeyen kafir olur. Ayrıca o, "İmani hasletlerden herbiri taât olup iman değildir, bunların toplamı imandır. Ötekilerden ayrılmış birtek haslet, ne iman, ne de taât" dedikten sonra "İman artar fakat eksilmez" iddiasında bulunur (Bağdâdi, s.153-4, İsferraini, s.101).

Muhammed en-Neccar ayrıca şu iddiada bulunmuştur, "Allah'ın kelamı okunduğu zaman araz, yazıldığı zaman cisimdir. Eğer Allah'ın kelamı kan ile yazılmış olsaydı, kelamın harflerine ayrılmış olan bu kan, Allah'ın kelamı olurdu. Gerçi o kan, herhangi bir kan durumunda iken kelam olmazdı" (Bağdâdi, s.154, İsferraini, s.101-2, araz ve kelam hakkındaki görüşleri ve Dırar b. Amr'a katılışı için bkz. Eş'ari, s.305-6).

¹⁴⁷ Râzî, l'ikâdât, s.69.

Mezhebin kurucusu olan Dırar b. Amr'ın ehl-i sünnet ve Mu'tezile'ye uygun görüşleri olmakla beraber, onlardan ayrılan düşünceleri de vardır. Görüşlerini şöyle sıralayabiliriz:

a- "Allah âlimdir" demek, "cahil değildir" demektir. "Allah hayydir" demek ise, O ölü değil anlamındadır. O, Allah'ın diğer sıfatları hakkında da bu tür te'viller yapmıştır.

b- İstitaât, hem fiilden önce, hem fiil ile beraber ve hem de fiilden sonra mevcuttur.

c- Kulların fiillerinin Allah tarafından yaratılmış olup, kullar tarafından iktisab edildiği ve tevellüdün iptali görüşü de o'na aittir (Bağdâdi, s.158-9; İsferraini, s.105-6).

d- İmamet Kureyş'e mahsus değildir. Zira Kureyş dışından birisi seçildiği takdirde, o'nu tenkid etmek daha kolaydır (Şehristânî, C.I, s.123).

4. BEKRİYYE

Abdulahid'in kızkardeşinin oğlu Bekr'e uyanlardır. Bunlar çocuk ve hayvanların elem hissetmeyeceklerini iddia ederler. Bu söz, aklın zorunlu olarak bildiği şeylere aykındır.¹⁴⁸

¹⁴⁸ Râzî, İ'tikâdât, s.69.

Bağdadi Bekriyye'yi, Cehmiyye fırkaları arasına almasına rağmen (el-Fark, s.157) İsferraini, onu başlı başına bir fırka olarak saymaktadır (et-Tebzir, s.109).

Bekr, insanın içinde ruhun bulunduğu cesedde başka bir ruh olduğu idiasıyla, Mu'tazile'den İbrahim en-Nazzâm'a uymuştur. Yine O, "Allah kıyamette yarattıklarının suretinde görülecek ve kullarına bu şekilde hitap edecektir" der.

Bekr'e göre kebire işleyen münafıktır. Böyle bir kimsenin ahiretteki yerinin cehennemnin en alt kısmı olduğunu iddia etmesine rağmen, kebire işleyenin bu dünyada mü'min ve müslim sayılması gerektiğini ileri sürer (Bağdâdi, s.157; İsferraini, s.109).

MÜRJCİE ¹⁴⁹

Fırkaları:

¹⁴⁹ Râzî, İ'tikâdât, s.70.

Cürcani Ta'rifat'ında Mürctie'den bahsederken, onların görüşlerini: "Nasıl ki taat küfür ile beraber fayda vermiyorsa, ma'siyet de imana zarar vermez" şeklinde özetler (Cürcani, et-Ta'rifat, s.268).

İrca'nın bu manaya geldiği hususunda bir çok müellif hemfikirdir. Mürctie hakkındaki görüşleri kısaca şöyle sıralayabiliriz:

a- Mürctie kelimesi, "irca" kökünden gelip, "tehir etme" manasına gelmektedir. Buna göre Mürctie: "Büyük günah işleyenler hakkında verilecek hükmü kıyamet gününe tehir eden ve onlar hakkında hüküm vermekten kaçınan" anlamına gelmektedir. Şuâra sûresindeki, "O'na ve kardeşine mühlet ver, cezalarını tehir et" (Şuâra, 26/36) ayeti de bu manaya gelmektedir (Şehristânî, C.I, s.222).

b- Yine Mürctie kelimesi "ümit vermek" manasına da gelmektedir. Nitekim Mürctie, "Ehl-i imana günah zarar vermez, ehl-i küfre de taat fayda vermez" diyerek günah işleyen ml'mine ümit vermektedir. Bu nedenle ümit verenler (mürctie) diye adlandırılmıştır (Şehristânî, C.I, s.222-3; Cürcani, Şerhu'l-Mevakif, s.631).

Şehristânî birinci anlamın Mürctie ismi için doğru olduğunu, zira onların, ameli niyetten ayırdıklarını belirtmektedir (Bkz. Şehristânî, C.I, s.222).

c- Mürctie'ye, Hz. Ali'nin hilafetini birinci sıradan, dördüncülük sırasına düşmesini (irca) kabul etmelerinden dolayı da Mürctie dendiği rivayet edilmektedir (Şehristânî, C.I, s.222).

Mürctie, Şia ve Havaric'in fikri çatışmasının yoğun olduğu bir devirde ortaya çıkmıştır. Şia ve Havaric'in hilafet hususundaki görüşlerinin çatışması nedeniyle, Mürctie'yi Hz. Ali ve Hz. Osman hakkındaki hükmü ahiret'e tehir etme düşüncesine sevketmiş. Şia ve Havaric'ten ayrılarak, onlar hakkındaki hükmün bilinemeyeceğini ve ahirete tehir edilmesi gerektiği iddiasında bulunmuştur. Dolayısıyla taraflardan herhangi birini tekfir yoluna da gitmemişlerdir. Onlar kimin hakk üzere, kimin batıl üzere olduğunun ancak ahirette anlaşılacağı fikrini savunmaktaydı.

Mürctie'nin; Havaric, Kaderiyye ve Cebriyye'nin görüşleri ile benzeşen yönleri olmakla beraber, kendisine has görüşleri de mevcuttur. Mürctie, savunduğu fikirlerinde bile bir çok fırkaya ayrılmıştır. Bu fırkalar, a- Yunusiyye, b- Gassaniyye, c- Yevmiyye, d- Sevbaniyye e- Halidiyye olmak üzere beş fırkadır. Şimdi Mürctie'nin bu fırkalarını kısaca ele alalım:

1. (Fırka ismi zikredilmemiştir)

Yunus b. Avn'a uyanlardır. Bunlar, İman'ın artma ve eksilme kabul etmediğini iddia ederler.¹⁵⁰

2. ĞASSANİYYE

Ğassan el-Haremi'ye uyanlardır. Bunlar, İmanın artma ve eksilmeye kabiliyetli olmadığını ve imanın her bir kısmında imanın kendisi olduğunu söylerler.¹⁵¹

¹⁵⁰ Râzî, İ'tikâdât, s.70.

Yunusiyye'nin kurucusunu Eş'ari, Yunus es-Semeri (Makalat, s.133); Şehristânî, Yunus en-Numeyri (el-Milel, C.I, s.223); Bağdâdi ve İsferraini ise, Yunus b. Avn olarak kaydederler (el-Fark, s.149; et-Tebzir, s.98). Asıl adının, Yunus b. Avn en-Numeyri olması ihtimali daha kuvvetli görünmektedir.

Yunus b. Avn en-Numeyri'ye göre iman: "Allah'ı bilmek, O'na itaat edip boyun eğmekki o da kibri terk etmekle olur O'nu kalben sevmektir. Kim de bu hasletlerin tamamı bulunursa mü'min'dir". Onların iddialarına göre, İblis Allah'a inanırdı. Ancak Allah'a karşı kibirlendiğinden dolayı küfre girdi (Eş'ari, s.133). Bu hasletler dışında, ibadetle kazanılan herhangi bir sevabın iman ile bir ilgisi yoktur. Bu ibadetlerden herhangi birini terketmekle imanın hakikatlerine de bir zarar gelmez. Yine imanı halis ve yakın derecesinde olan bir kimseye, işlediği günahlar zarar vermez. Mü'min, ilmi ve taati ile değil, imanındaki ihlas ve Allah'a duyduğu muhabbetten dolayı cennete girmeye hakk kazanır (Şehristânî, C.I, s.223-4).

¹⁵¹ Râzî, İ'tikâdât, s.70.

Ğassan'ın en önemli görüşü, iman hakkındaki görüşüdür. O iman, " Allah ve Resülünü bilmek, Allah'ın indirdiğine ve Resülünün tebliğine inanmak ve ikrar etmektir" şeklinde tarif eder. O'na göre iman, artar fakat eksilmez (Bkz: Bağdâdi, s.149; İsferraini, s.98; Şehristânî, C.I, s.225). Halbuki Râzî, Ğassan'ın: "iman, ne artar ne de eksilir" dediğini nakletmektedir.

İman, "ne artar ne de eksilir" ifadesi imam Ebu Hanife'ye aittir ve O bu konuda: "Muhakkak ki iman, Allah'ı, Resullerini, Allah'tan ve bir ayırma gitmeksizin resullerinin hepsinden gelen şeyleri bilmek ve ikrar etmektir. İman ne artar, ne eksilir ve ne de insanlar imanda bir şeyi diğerine üstün tutabilirler" demektedir (Bağdâdi, s.149).

Ğassan ise, imanda bir ayırma giderek, ona ait hasletlerden herbirinin, bir kısmını teşkil ettiğini iddia eder (Bağdâdi, s.149).

Ğassan, Ebu Hanife'nin de kendisi gibi düşündüğünü ve Mürcie'den sayılması gerektiğini ileri sürer. Ebu Hanife'nin, "İman kalp ile tasdik dil ile ikrardır, iman artmaz ve eksilmez" sözlerine dayanarak, onun ameli, iman'dan sonraya tehir ettiğini ileri sürer (Şehristânî, C.I, s.225-6). Ebu Hanife'yi, "İman ile

3. YEVMİYYE

Bunlar, imanla beraber yapılan herhangi bir günahın ona zarar vermiyeceğini ve Allah'ın bu tımmetin fasıklarını cezalandırmayacağını ileri sürerler.¹⁵²

4. SEVBANİYYE

Sevban'a tabi olanlardır. Bunlar, müslümanların günahkar olanlarına, sırat üzerinde cehennem hararetinin ulaşacağını, ancak, asla cehenneme girmeyeceklerini söylerler.¹⁵³

beraber günah zarar vermez" diyen Mürcie'nin içerisinde mütaala etmek tamamen yanlış bir düşüncedir. Çünkü Ebu Hanife amele her zaman önem vermiş, onu hiç bir zaman hafife almamış ve geri plana atmamıştır.

¹⁵² Râzî, İ'tikâdât, s.70.

Bu fırkaya kurucusu Ebu Muaz et-Tumeni'ye nisbetle et-Tumeniyye denmiştir (Eş'ari, s.139; Bağdâdi, s.149; İsferraini, s.98; Şehristânî, C.I, s.229).

Ebu Muaz et-Tumeni'nin görüşlerini kısaca şöyle sıralayabiliriz:

İman, küfürden koruyan hasletlerin ismidir. Bu hasletlerin hepsini veya bir kısmını kabul etmeyen veya terkeden küfre girer. Bu hasletlerden sadece birisi, ne imandır ve ne de imanın bir kısmıdır (Eş'ari, s.139; Bağdâdi, s.149; Şehristânî, C.I, s.229).

Ebu Muaz, terkedilen farzların herhangi biri, ümmet bunun küfründe birleşmemiş ise bu, iman esaslarından birisidir, fakat imanın kendisi değildir (Bağdâdi, s.149).

Müslümanların icma yoluyla küfür saymadığı büyük veya küçük günahlardan birisini işleyen kimseye "fasık" denilemez, fakat böyle bir kimse hakkında "fısk işledi, asi oldu" denilebilir (Şehristânî, C.I, s.229). Farzı, inad olsun diye terkettiği takdirde, "kayıtsız şartsız fasıktır" denemez. Fakat o'na, "dinin emirlerini çiğnemiştir" denir (Bağdâdi, s.149). Bir kimse Namaz ve Oruc'un terkini helal sayan kafir olur. Fakat bu ibadetleri sonradan kaza etmek niyetiyle terkederse kafir sayılmaz (Şehristânî, C.I, s.229).

¹⁵³ Râzî, İ'tikâdât, s.70-1.

Ebu Sevban el-Mürcii'ye (Eş'ari, s.135; Bağdâdi, s.150) nisbetle Sevbanîyye diye isimlendirilmiştir.

Ebu Sevban, ameli imandan ayırarak bazı hususların aklen bilinmesini şart koştuğundan dolayı diğer Mürcii fırkalardan ayrılır. Çünkü Ebu Sevban, iman'ı, "Allah'ı, Peygamberleri ve aklen yerine getirilmesi vacib olan her şeyi bilmek ve ikrar etmektir" şeklinde tarif etmektedir (Eş'ari, s.135; Bağdâdi, s.150; İsferraini, s.98-9; Şehristânî, C.I, s.226). Ebu Sevban, "İşlenmesi aklen caiz olan bir şeyi bilmek" sözü ile

5. HALİDİYYE

Halid'e tabi olanlardır. Bunlar, Allah Taala'nın günahkarı cehenneme sokacağını, ancak orada ebedi bırakmayacağını ve daha sonra cehennemden çıkararak cennete girdireceğini söylerler.¹⁵⁴

Ehlu's-Sünne ve'l-Cemaa'nın bu konudaki görüşü ise şudur; Allah'ın bazı fasıkları affedeceğine inanırız ancak, belli fasık bir şahsı affetmesi gerektiğini söyleyemeyiz. Fasıkların devamlı olarak azab görmeyeceği bilinmektedir.¹⁵⁵

bir şeyi şeriatın vacip kılışından önce vacip kılmakla Yunusiyye ve Ğassaniyye'den ayrılmaktadır (Bağdâdi, s.150; Isferuni, s.99).

¹⁵⁴ Râzî, İ'tikâdât, s.71.

¹⁵⁵ Râzî, İ'tikâdât, aynı yer.

H. SÜFİYYE

Şunu bilmek gerekir ki, bu ümmetin fırkalarını anlatanların çoğu Süfileri bahis konusu etmemişlerdir. Bu yanlıştır. Süfilerin söyledikleri sözlerinin özü ve Allah'ı götüren yol, bedenle ilgili bağlardan kopma ve arınmadır. Bu da güzel bir yoldur.¹⁵⁶

¹⁵⁶ Râzî, İ'tikâdât, s.72.

Süfiyye safvet ve safâ ehli, Mutasavvıf da bu safvet ve safâ ile hemhal olan zattır. Bu iki kavram bazen birbirlerinin yerine de kullanılabilirler. Nefsini münasip dünya emeliyle Süfiyye ve Mutasavvıfaya benzeten, aslında Süfi ve Mutasavvıf olmayan kimselere 'Mustasvife' derler. Kısa tabir ile Süfiyye 'Sahibu'l-Vusul', Mutasavvıfa 'Sahibu'l-Usul', Mustasvife de 'Sahibu'l-Fuzul' denir (İzmirli İsmail Hakkı, Yeni İlmî Kelâm, Evkaf-ı İslamiyye Matbaası, İst-1339, C.I, s.147). Süfiyye'nin bozulmaya yüz tutması, onları müstakil bir fırka haline getirmiştir. Süfiyye ve Mutasavvıfa'nın ilimlerine 'Tasavvuf' denilmektedir (Yeni İlmî Kelâm, C.I, s.148).

Mutasavvıfların keşf yoludur (Yeni İlmî Kelâm, C.I, s.160).

Râzî, "Süfiyye'yi kimse bahis mevzu etmemiştir" dese dahi, eserlerinde Süfiyye'nin görüşlerine yer veren müellifler de bulunmaktadır (bkz. Eş'ari, s.13-4,213,289,439; İbn Hazm, C.IV, s.226-7).

Süfiyye'yi müstakil bir fırka olarak kabul eden bir diğer müellif ise, Ebu'l-Meâli Muhammed el-Hüseyni el-Alevî (v.485/1092)'dir. Ebu'l-Meâli, fırkaların sekizi aşmıyacağını belirterek, Süfiyye'yi de yedinci fırka olarak zikreder ve onların iki fırkasına, Nuriyye ve Hululiyeye yer verir. Aslı Farsça olan bu eserin yarısı olmadığından Süfiyye hakkında geniş bir bilgiye rastlamadık (Bkz. Kitab Beyani'l-Edyan, Farsça'dan Arapça'ya çev.Yahya el-Hassan, Ezher Üniv. Edebiyat Fak. dergisi, 1957, 19. cilt, I. sayı, s.34).

Ancak genel olarak fırkalar hakkında eser telif eden meşhur müelliflerin Süfiyye'yi müstakil bir grup olarak ele aldığını görmemekteyiz. İbn Nedim el-Fihrist'inde, Eş'ari el-Makalât ve İbn Hazm'ın el-Fasl'ında, Gazzalî el-Munkız mine'd-Dalâl'ında, Süfiyye hakkında bilgi vermesine rağmen, Süfilîğin İslam fırkalarının asıllarından biri olduğu hakkında bir bilgi de bulunmamaktadır.

İbn Nedim el-Fihrist'in beşinci makalesinde bu konuya temas etmektedir: "Bu makale, Kelâm ve Kelâmcılara ilişkin beş ilim dalından bahsetmektedir: a-Mu'tezile ile Mürcie hakkında, b-İmamiye Şiası ve Zeydiyye Kelâmcıları hakkında, c-Mücbire ve Hâşevîyye hakkında, d-Harici Kelâmcıları hakkında, e-Seyyahlar,Zahidler,Abidler ve Vesvese ile hatıra gelen şeyler üzerine konuşan Mutasavvıf hakkında" (el-

Bunlar gruplara ayrılmıştır:

1. ESHABU'L-ADAT (Gelenekçiler)

Bunlar, amaçları lırka giymek ve seccâde düzeltmek gibi dış görüntüsel süslemenin ötesine geçmeyen gruptur.¹⁵⁷

2. ESHABU'L-İBADAT

Bunlar, diğer meşguliyetlerini terketmekle beraber kendilerini zühd ve ibadete veren kimselerdir.¹⁵⁸

Fihrist, Beyrut-ts, s.245-265).

Gazzali ise el-Munkız mine'd-Dalal adlı eserinde, hakkı arayan sınıfların dört grup olduğunu belirterek bunları şöyle sıralar: a-Mütekellimin b-Batıniler c-Felsefeciler d-Sûfiyye Sûfiyye, kendilerinin müşahede ve mükâşefeye dayanan ve daima Allah'tan gafil kalmamayı özellik haline getiren kimseler olduklarını söylerler (el-Munkız mine'd-Dalal, trc;Salih Uçan,Kayhan Yayınevi,İst-1990,s.113).

Mezhepler Tarihi müelliflerinin bazıları eserlerinde Sûfiyye'nin bir kısım sözlerine ve görüşlerine, onları ayrı bir lırka olarak saymaksızın ve belirli bir lırkaya nisbet etmeksizin yer vermişlerdir. Mesela Eş'ari, Makalat'ının başında ihtilaf eden müslümanları ön ana gruba ayırmasına rağmen, Sûfiyye'yi bu on sınıf içine dahil etmez. Fakat kitabının değişik yerlerinde bazı Sûfîlerin hulul, ibaha ve dünyada Ru'yetullah'ın vaki olabileceği şeklindeki görüşlerinin varlığından söz eder (s.13-4,213,289,439).

İsferaini ise, Sûfiyye'nin Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'tan olduğunu kabul ederek şöyle der: " Ehl-i Sünnet'in altıncı ilmi, Tasavvuf ve Tasavvufa dair hakikatler ve inceliklerdir ki, bu özelliklerden Ehl-i Bid'at'ın bir nasibi yoktur. Bilakis Ehl-i Bid'at itminan, sekine, halvet ve rahat gibi hususiyetlerden mahrumdurlar. Abdurrahman es-Sülemi Ehl-i Tasavvuf'un bin kadar şeyhini zikredip, onların sözlerini toplamış ve onların ifadelerinde Hariciler, Rafiziler ve Kaderiyyeciler gibi Ehl-i Bid'at'a ait bir ifade bulamamıştır. Zaten bunlar arasında Ehl-i Bid'at'a mensup insanlar nasıl tasavvur edilebilir ki, onların sözleri (Kelamları) meşiet, tevhid, nefisten teberrî, tefviz ve teslimiyet etrafında dönüp durmaktadır. Ehl-i Bid'at'a gelince onlar, fiil, meşiet, halk ve takdiri kendilerine nisbet ederler. Dolayısıyla bunlar, tevhid ve teslim hakikatleriyle beraber yaşayanlardan ayrılmış olmaktadır" (İsferaini, s.192)

¹⁵⁷ Râzi, l'ükâdât, s.72. (Metinde Eshabu'l-İbadât olarak geçmektedir.)

¹⁵⁸ Râzi, l'ükâdât, aynı yer.

Zühd ve ibadet yolu ise, bu yola girenlerin takip ettiği methodur. Bu yol, güzel ve temiz fiillerin işlendiği yoldur. Bu, ilk müslümanların takip ettiği yoldur ki, buna seçkinlerin yolu denir (Yeni İlmî Kelâm, C.I, s.155).

3. ESHABU'L-HAKİKAT

Bunlar, farzları edadan sonra, nafîle ibadetler ile uğraşmaz, ancak kendilerini tefekküre ve nefsi bedeni alakalardan soyutlama işine verirler. Kalp ve zihinlerinin Allah taala'nın zikrinden boş kalmaması için çalışırlar. Bunlar, insanlar arasındaki fırkaların en hayırlıdır.¹⁵⁹

4. NURİYYE

Bunlar biri nurdan, diğeri ateşten olmak üzere iki türlü perde vardır derler. Nuri perde, tevekkül, şevk, teslim, murakabe, üns, vahdet ve hâlet gibi övülmüş sıfatları kazanmaya çalışmaktır. Nâri perde ise, şehvet, gazap, hırs ve emel ile meşgul olmaktır. Kuşkusuz bu hasletler nâri'dir. Nitekim İblis, nâri olduğu için hased'e düşmüştür. (105)¹⁶⁰

5. HULULİYYE

Bunlar, az evvel bahsettiğimiz zümreden bir bölümdür. Kendilerinde acaip haller görürler. Akli bilgilerden yeterince nasiplenmediklerinden, kendileri için hulul veya ittihad halinin hasıl olduğu kuruntusuna kapılır ve korkunç iddialar ileri sürerler. İslam'da bu görüşü (hulul) ilk olarak Rafıziler ortaya atmışlardır. Zira kendi imamları hakkında hulul iddia etmişlerdir.

6. MUBAHİYYE

Bunlar öyle bir topluluktur ki, aslı olmayan bir takım safsataları hafızalarına yerleştirir, hakikat hakkında demagoji yaparlar. Allah'ın muhabbetine çağırmalarına rağmen hakikatte hiçbir şeyde nasipleri yoktur. Bilakis şeriat'e aykırı davranır ve dost olanlardan yükümlülük kalkmıştır derler. Bu zümrelerin en şerirleri bunlardır. Ve onlar

¹⁵⁹ Râzî, İtikâdât, s.72-3

¹⁶⁰ Râzî, İtikâdât, s.73

Nuriyye, Ebu'l-Hasan en-Nuriyye'ye uyanların yoludur. Bu yol, isâr yolu olup, "başkalarına nefsini tercih etmek" demektir. Ebu'l-Hasan en-Nuri Cüneyd (Bağdâdi)'nin arkadaşıdır (Yeni İlmî Kelâm, C.I, s.157).

aslında ileride sözünü edeceğimiz Mazdek dini tizeredirler.¹⁶¹

I. BAZI İSLAM FIRKALARININ AÇIKLANMASI

Soru: Hz. Peygamber yetmişüç fırkadan haber vermesine rağmen, senin bu saydığın gruplar yetmişüçten fazla olmaktadır. Bunu nasıl anlamak gerekir ?

Bunun cevabı şudur; Hz. Peygamberin haber verdiği fırkalardan muradının büyük fırkalar olması mümkündür. Bizim saydığımız fırkalar da büyük fırkalardan değildir. Yine O, o fırkaların yetmişüç fırka olduğunu haber vermektedir. Öyleyse bu fırkaların yetmişüçten daha az olmasında caiz değildir. Ancak fazla olmasına gelince, bunun herhangi bir zararı yoktur. Hatta biz bu muhtasar eserde, meşhur fırkaların bir çoğunu zikretmedik. Şayet bütün hepsini zikretseydik, saydığımızdan daha fazla olması mümkündür. Hatta Rafızilerden bir fırka olan İmamiyyede dahi yetmişüçten fazla fırka bulunmaktadır. Buraya kadar bazı İslami fırkalara işaret ettikten sonra, diğer bazı İslam dışı fırkalara geçiyoruz.¹⁶²

İ. MÜSLÜMAN OLMADIKLARI HALDE MÜSLÜMANLIK İDDİASIYLA ORTAYA ÇIKANLAR

Bu fırkalar gerçekte çok olup, ancak biz onların en meşhurlarını anlatacağız:

I. BATINIYYE

Bunların İslam dininde çıkardıkları fesâd, bütün kafirlerin çıkardıkları fesaddan daha fazladır. Onlar bir çok fırkadırlar. Genel olarak maksatları, tamamıyla Şeriatı iptal etmek ve yaratıcıyı nefyetmektir. Hiç bir dine inanmazlar. Kıyameti kabul etmezler, ancak bu şeylerden sadece ahireti kabul etmediklerini açıkça söylerler. Biz bu fırkanın ortaya çıkışına işaret ediyor ve şöyle diyoruz;

¹⁶¹ Râzî, İ'tikâdât, s.73-4

Mutasavvıfa'nın yolları arasında kabul edilmeyen yollar da vardır. Bunlar da Hululiyeye ve İbahiyye yollarıdır. Hululiyeye, Hulul ve imtizacı kabul edenlerdir. İbahiyye ise, ameli terkedene ve ilhada kail olanlardır. Bu kabul edilmeyen yol Sûfiyye'nin yanlış bir yol olduğu intibahı verse de, onların inançları, amel ve ahvalleri saf ve temizdir (Yeni İlmî Kelâm, C.I, s.157-8).

¹⁶² Râzî, İ'tikâdât, s.74-5.

Ahvaz'da Zenadika'dan olan Abdullah b. Meymûn el-Kaddâh olarak bilinen bir adam olduğu nakledilir. Ca'fer es-sâdık'ın yanına gitti ve vakitlerinin çoğunu onun oğlu İsmail'e hizmet ile geçirirdi. İsmail ölünce de oğlu Muhammed b. İsmail'in hizmetine girdi. Daha sonra Muhammed b. İsmail ile birlikte Mısır'a gitti. İsmail orada öldü. Kendisinin bir oğlu olmamakla birlikte, bir cariyesi kendinden hamile idi. Abdullah b. Meymûn'un da kendisinden hamile olan bir cariyesi vardı. Abdullah, Muhammed b. İsmail'in cariyesini öldürdü. Cariyesi doğurunca insanlar, Muhammed b. İsmail'in bir oğlu oldu dediler. Çocuk büyüyünce, Abdullah ona zındıklığı öğretti. İnsanlara da imamet, Muhammed'in bu oğluna geçti, dolayısıyla ona itaat etmek hepimize vaciptir, dedi. Bu hususta kalplerinde Müslümanlara karşı dini düşmanlık olduğu için Mecusi acem meliklerinin çocukları ona yardım ettiler ve bu suretle bir çoklarını sapıklığa düşürdüler. Aynı şekilde Magrib, Mısır ve İskenderiyye'den bir cemaati ele geçirdi. Davetçileri çeşitli ülkelere yayıldılar. Onlardan Mısır'ı ilk defa ele geçiren el-Mehdi, sonra da el-Kâim'dir. el-Muntasır'ın zamanında, Hasan b. Sabbah Abdullah'ın yanına gelip ondan davet icâzeti aldı ve Acem beldesine geri dönerek bir çok kimseyi sapıklığa düşürdü. Mısır hükümdarlarının şeceresi zamanımızda kesilmiş olsa bile, el-Hasan b. Sabbah'ın fitnesi onlardan sonra da devam eder. Şimdi bazı fırkalarını zikredelim:

1. SABBAHİYYE

Hasan b. Sabbah'ın taraftarlarıdır. Diğer mes'elelerde onların görüşleri şu nükte üzerine bina edilmiştir; Akıl yeterli olsa bile, hiç kimsenin başkasına itiraz etme hakkı yoktur. Eğer akıl yeterli değilse, mutlaka bir imam gerekir. Bunun cevabı şudur; Eğer akıl ona muhtaç değilse, onlar arasındaki haklı olanın haksız olan arasındaki fark nasıl ayırdedilecektir. Eğer imama ihtiyaç varsa, zorunlu olarak imama gitmesi gerekir. Sonuçta imam kendisine ihtiyaç duyulan kimsedir deriz. Ama bu imam kimdir ve nerededir. Çünkü imamet hususunda kendisi hakkında nass bulunduğunu söyleyen son derece cahildir. Bu nedenle batini da'veti yapan Mısır hükümdarlarının çoğu fasık ve cahildir.

2. NASİRİYYE

Nasır b. Hüsrev'in taraftarlarıdır. Nasır şair olup onun vasıtasıyla bir çok kişi sapıklığa düşmüştür.

3. KARAMİYYE

Hamdan el-Karmati'nin taraftarlarıdır. Batını davetçilerinden biri kendisine gelip, inançlarına davet etmesi üzerine o da kabul etti. Sonra insanları bu inanca davet etmeye başladı ve onun vasıtasıyla bir çok kimse sapıklığa düştü. Onlardan bir kavim toplandı ve Mekke'yi harap etmeyi düşündüler. Allah onların şerlerini def etti ve sonuçta öldürüldüler.

4. BABEKİYYE

Babek'in taraftarlarıdır. Babek Azerbaycan'lı birisi idi. Fitnesi uzun müddet devam etti. Dinsizliğini izhar etti ve etrafında birçok insan toplandı. Mu'tasım'ın zamanında büyük savaşlardan sonra esir edilerek şerri def edildi.

5. MUKNİ'YYE

Ebu Müslim'in Eshabından olan Mukni'nin taraftarlarıdır. Peygamberlik iddiasında bulunmuş ve işi azıttı. Bir çok insan onun etrafında toplanınca ilahlık iddiasında bulundu. Sonuçta öldürüldü.

6. SEBİ'YYE

Göklerin ve yerlerin, haftanın günlerinin ve insan azalarının yedi olduğuna dayanarak "tam devir" in yedi olduğunu söylerler. Aynı şekilde Peygamberlerin tam devrinin de yedi olduğunu söylerler: 1. Hz. Adem, yerine geçen Şit, 2. Hz. Nuh, yerine geçen Sâm, 3. Hz. İbrahim, yerine geçen İsmail ve İshâk, 4. Hz. Musa, yerine geçen Hârûn, 5. Hz. İsa, yerine geçen Şem'un 6. Hz. Muhammed, yerine geçen Ali, 7. Muhammed bin İsmail. Yedi imam da şunlardır: 1. Hz. Ali, 2. Hasan, 3. Hüseyin, 4. Zeynü'l-Abidin, 5. Muhammed el-Bâkır, 6. Ca'fer es-Sadık ve 7. İsmil bin Ca'fer. Peygamberlik ve risaletten maksad, insan nevinden cismanileri ruhanilere ilhak etmektir. İmamet Muhammed b. İsmail ile son bulunca insanlardan zahiri teklif kalktı. Sonuçta insanlar dinden çıktılar. Aslında bu konuda onların zikrettikleri herşey karıştırmaktır. Çünkü onlar, Allah'a, Peygamberlerine ve imama inanmıyorlar, ancak bu yolla insanları sapıklığa sürüklüyorlardı.¹⁶³

J. İSMEN VE HAKİKATEN İSLAM DIŞI OLAN FIRKALAR

Bu kısım altı bölümden meydana gelmiştir:

¹⁶³ Râzî, İ'tikâdât, s. 76-81.

a. YAHUDİLİK

Yahudiler neshin caiz olmadığı üzerinde müttefiktirler. Hepsi Musa, Harun ve Yuşa'ya inanırlar. Çoğu Musa a.s.'in dinini yaymak üzere gelen Peygamberlere inanırken, bazıları da bunu inkar eder. Büyük çoğunluğunda teşbih inancı vardır. Yahudiler birçok fırkalara ayrılmışlardır. Biz onların en meşhurlarını zikredeceğiz;

1. ANNANİYYE

Anan b. Davud'un taraftarıdır. Hz. İsa'yı kötülükle yad etmezler. Aksine peygamber olmasa bile Hz. Musa'nın şeriatını yaymak için gelen Allah'ın velilerinden birisi olduğunu söylerler. Yine onlara göre, İncil, Hz. İsa'nın kitabı olmayıp, bazı öğrencilerinin topladığı bir kitaptır.

2. İSEVİYYE

Ebu İsa b. Yakub el-İsfehani'nin taraftarıdır. Hz. Muhammed'in Peygamberliğini kabul etmekle beraber, ancak onun sadece Araplara gönderildiğini, Acemlere ve İsariloğullarına gönderilmediğini söylerler.

3. MA'ADİYYE

Hemedanlı birisinin taraftarıdır. Yahudiler arasında çıkan bu fırka, müslümanlar arasında çıkan batnilere benzer.

4. SAMİRİYYE

Musa ve Harun'dan başka bir Peygambere ve Tevrat'tan başka bir kitaba inanmayanlardır. Bunların dışındaki Yahudiler Tevrat'a ve Tevrat'ın dışındaki diğer kutsal kitaplara inanırlar. Bu kitaplar da İşaya, Eremya ve Hezekiye gibi yirmibeş tanedir.

b. HİRİSTİYANLIK

Hiristiyanlar beş büyük fırkaya ayrılmışlar:

1. MİLKANİYYE

Allah'ın İsa ile ittihadının çarmıha gerilmesi anında da devam ettiğini söylerler.

2. (Zikredilmemiştir.)

3. YA'KUBİYYE

Allah'ın ruhunun İsa'nın bedeni ile, suyun süt ile karıştığı gibi karıştığını söylerler.

4. FURFURYUSİYYE

Hıristiyan dininin büyük kısmını, felsefi kurallar üzerine oturtan filozof Porphyrius'un tarftarlarıdır.

5.ERMENUSİYYE

Allah'ın, İsa'yı oğlu olarak nitelemesini teşirf cihetinden olduğunu söylerler.¹⁶⁴

K. MECUSİLİK

Mecusi Firkaları:

I. ZERADÜŞTİYYE

Zerdüşt'ün tarftarlarıdır. Zerdüşt aslen Azerbaycanlıdır. Beştasif b. Lehrasif'in zamanında ortaya çıkmış, peygamberlik iddia etmesi üzerine Beştasif da ona inanmıştır. İsbendiyar b. Beştasif Zerdüşt'ün dinini yeryüzüne yaymıştır. Mecusiler arasında bir çok ihtilaf vardır. Ancak hepsinin üzerinde ittifak ettiği husus şudur; Yüce Allah, Şeytan ile binlerce sene savaşmış, bu iş uzayınca Melekler Allah ile Şeytan arasına girmişlerdir. Buna göre Allah, istediği gibi hükmetmesi ve istediğini yapması için, alemi, yedi bin seneliğine Şeytan'a teslim ederek, bundan sonrada Şeytanı öldürmeyi ahdetmiştir. Sonra Melekler ikisinin de kılıcını alıp, iki taraftan kim bu ahdinden dönen kimseyi kendi kılıcı ile öldürmeye karar vermişlerdir. Bu sözler akıllı kişilerin söyleyeceği şeyler değildir. Ancak Mecusiler bunlar üzerinde ittifak etmişlerdir.¹⁶⁵

L.SENEVİYYE (DUALİZM)

Bunlar dört fırkaya ayrılmışlardır:

1. MANEVİYYE

¹⁶⁴ Râzî, İ'ikâdât, s.82-5.

¹⁶⁵ Râzî, İ'ikâdât, s.86-7.

Manî'nin taraftarlarıdır. Manî, Sâbur b. Ezdeşir b. Babek zamanında ortaya çıkan ve peygamberlik iddia eden yetenekli bir Nakkaştı.. Alemin, nûr ve zûlmet olmak üzere, her ikisi de kadını olan iki aslının olduğunu söylemiş ve Sabur da onun bu görüşünü kabul etmiştir. Hükümdarlık sırası Behram'a geçtiği zaman Manî'yi yakalayıp derisini yüzdü ve içine saman doldurarak astı. Kaçıp Çin'e sığınanlardan başka taraftarlarının hepsi öldürülmüştür. Bunlar Çin halkını Maniheizme davet etmişler ve onlar da bunu kabul etmişlerdir. Çin halkı günümüze kadar Manî'nin dinine inanmıştır.

2. DEYSANIYYE

Maniheistler gibi nûr ve zûlmetin kadim olduğunu söylemektedirler. Bunlarla Maniheistler arasındaki fark şudur; Maniheistler nûrun da zûlmetin de diri olduğunu, Deysaniler ise, nûrun diri, zûlmetin ise, ölü olduğunu söyler.

3. MARTUNIYYE

Bunlar Nûr ve zûlmet arasında bir orta yol kabul ederek, buna da "mu'dil" adı verirler.

4. MAZDEKIYYE

Mazdek b. Nâmidân'ın taraftarlarıdır. Mazdek, âdil Nûşirevân'ın babası Kûbâz b. Firûz'un babası zamanındaki Mûbezân beldesinin ateş bakıcısı idi. Daha sonra peygamberlik iddia etmiş ve ibâha dinini (hiç bir yasak tanımayan, özellikle mal ve kadın olmak üzere her şeyi ortak kullanıma açan bir görüş) ortaya atmıştır. Kûbâz, karısını, ondan faydalanmaları için başkalarına yollamış, Nûşirevân bundan çok üzüntü duymuş ve babasına; bana izin ver, onunla tartışayım, eğer beni ikna ederse ona itaat ederim, akse takdirde onu öldürürüm demişti. Nûşirevân ile tartışan Mazdek yenilmiş Nûşirevân da onu ve tabilerini öldürmüştür. Zamanımızda İbâha fikrinde olan herkes, işte bunların kalıntısıdır.¹⁶⁶

M. SABIİLER

Bu alemi yaratan ve idare eden yedi yıldızdır derler. Onlar, gök cisimlerine ve yıldızlara ibadet ederler. Yüce Allah İbrahim a.s.'ı gönderdiği zaman insanlar Sabii dini üzere idiler. Bunun üzerine İbrahim a.s. onlara, Yüce Allah'ın "Ben sönüp yok olanları (ufûl) sevmem" ayetinde anlattığı gibi gök cisimlerinin sonradan yaratıldığı ve dolayısıyla

¹⁶⁶ Râzi, İ'tikâdât, s.88-9.

ilah olamayacaklarına dair delil getirmiştir. Putlara ibadet, bu dinden ortaya çıkmıştır. Çünkü onlar, doğdukları zaman yıldızlara ibadet etmekteydiler ve battıkları zaman ibadet etmek istediklerinde onların şekillerini ve berzerlerini yapmaktan başka çare bulamamışlardı. Böylece putları yapmış ve onlara ibadet ile meşgul olmuşlardı. Bu yüzden buradan yıldızlara tapınma ortaya çıkmıştır.¹⁶⁷

N. FİLOZOFLAR (Felsefeciler)

Filozofların görüşlerine göre âlem ezelidir. Alem kadimdir ve onun illeti icap yoluyla meydana gelir. Yoksa o ihtiyari olarak meydana gelmemiştir. Filozofların çoğu, Allah'ın ilmini ve cismani haşri inkar ederler. Bu filozofların en büyüğü Aristo'dur. Bir çok eserleri vardır. Hiç kimse onun bu kitaplarını Mahmud b. Sebuktekin zamanında yaşamış olan Ebu Ali b. Sina'nın tercüme ettiği kadar güzel tercüme etmemiştir ve anlamamıştır. Bütün filozoflar, bu kitaplara büyük bir inançla bağlıdırlar. Biz kelâm ilmini öğrenmeye başladığımızda, onların görüşlerini reddetmek için kitapları hakkında bilgi edinmeye heves etmiş ve bu yüzden ömrümüzün önemli bir kısmını bu işe harcamıştık. Yüce Allah onları reddetmek için, Nihayetu'l-Ukul, Mebahisu'l-Meşrikiyye, el-Mulahhas, Şerhu'l-İşârât, Cevabâtu Mesâili'n-Neccâriyye, el-Beyan ve'l-Burhân fi'r-Red Ala Ehli'z-Zeyğ ve't-Tuğyân, el-Mebahisu'l-İmâdiyye fi'l-Metalibi'l-Meâdiyye, Tehzibu'd-Delail fi Uyuni'l-Mesâil, İşâratu'n-Nuzzâr ila Letaifi'l-Esrâr gibi eserleri yazmaya bizi muvaffak kılmıştır. Bu eserlerin hepsi, dinin esaslarını açıklamaya, filozofların ve diğer muhaliflerin şüphelerini izale etme konularını içine alır. Ne bizden yana olanlar, nede bize karşı olanlar, mütekaddimin ve müteahhirin döneminde hiç bir kimsenin bu şekilde eserler yazmadığını itiraf etmişlerdir.

Diğer ilim dallarına dair yazdığımız eserleri burada zikretmiyoruz. Bununla birlikte, düşman ve kışkanç kişiler, Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaât inancını desteklemek için bunca çaba hareadığımız halde bize ve dinimize saldırmakta ve Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaât inancı üzerine olmadığımıza inanmaktadırlar. Oysa bilen bilir ki, gerek benim ve gerekse seleflerimin inancı, Ehl-i Sünnet inancından başkası değildir. Benim ve babamın öğrencileri, dünyanın dört bir tarafında sürekli olarak halkı, hakk dine ve hakk mezhebe davet etmekte ve bütün bid'at düşüncelerini çürütmektedirler. Bu hasedçi hasımların bize saldırımlarında şaşılacak bir şey de yoktur. Asıl şaşılacak şey, bizim dostlarımızın beni desteklemekten ve düşmanlarıma karşı koymaktan geri kalmalarıdır. Destekleme ve yardımlaşma olmadan hiç bir işin

¹⁶⁷ Râzi, İ'tikâdât, s.90.

kolayca gerçekleşmeyeceği bilinmektedir. Eğer bu yardımlaşma olmaksızın gerçekleşmiş olsaydı, Allah ile konuşan Hz. Musa b. İmrân, apaçık deliller ve kesin burhanlar ortaya koyduğu halde ulu ve yüce Allah'a : "Kardeşim Harun'u da benimle beraber, beni doğrulayan bir yardımcı olarak gönder" (Kasas, 28/34) demezdi.

Allah bize de, size de hayırlı işler başarmayı nasip etsin. Dünya ve ahirette ceza görmemize neden olabilecek hususlardan lutfu- keremi ve selâmeti ile korusun. Hamd yalnız bir olan Allah'adır. Allah'ın sâlat ve selâmı peygamberi Muhammed Mustafa'ya, onun yakınlarına ve arkadaşlarına olsun.¹⁶⁸

¹⁶⁸ Râzî, İtikâdât, s.91-4.

SONUÇ

Çalışmamızda görüldüğü üzere İslam Mezhepleri Tarihçileri mezheplerin tasnifi konusunda bir ittifak sağlayamamışlardır. Çünkü bu konuda eser te'lif edenler, dörtten ona kadar değişik sayılarda ana mezhep olduğunu kabul etmişlerdir. Bu mezheplerin büyüklüğü veya küçüklüğü üzerinde ittifak edemeyen bu tarihçilerin, bunların tali kolları üzerinde de bir birliklilik sağlayamadıkları görülmüştür. Aslında İslam Mezheplerinin sayılarının tesbiti gibi girift bir alanda yapılan çalışmaların objektif olmama ihtimali her zaman mevcuttur. Ayrıca hareket noktasını belirleyecek bir dayanak veya kriter de yoktur. Mesela müelliflerin bir kısmı, Hz. Peygamberin (a.s.) yetmişüç fırka hadisini esas alarak, buna göre mezhep adı bulmaya çalışırken, diğer bir kısım müellifler de, ya sayının gerçek olmadığını ifadeyle red yoluna gitmişler veya bu hadisi görmezlikten gelmişlerdir. Fakat şu da bir gerçektir ki, hiç bir İslam Mezhepleri Tarihçisi yetmişüç sayısının içine giren mezhep isimleri konusunda hem fikir olamamışlardır. Bu tasnifler arasında, mezheplerin bütününe içine alan bir tasnif bulmak mümkün olamamaktadır. Râzî'nin İ'tikadât'ında yüzü aşkın fırka ismi verilmekte, bunlardan sadece bazıları zikredilmektedir. Buna karşılık, diğer müelliflerin değindiği fakat adını zikredip Râzî'nin hiç temas etmediği fırkalar da bulunmaktadır.

Hz. Peygamber'in yetmişüç fırka hadisi hakkında, bazı müellifler hadiste geçen sayının hakikat ifade ettiğini kabul ederlerken, diğerleri de bu sayıyı kesretten kinaye kabul ederek eserlerini ona göre te'lif etmişlerdir. Bizce hadiste geçen sayının kesretten kinaye olduğunu kabul edenlerin görüşleri daha gerçekçi ve isabetli görünmektedir. Nitekim yapılan tasnifler de bu tesbitimizi haklı çıkaracak niteliktedir.

Dikkati çeken diğer bir husus da, İslam Mezheplerinin isimlendirilmesi konusudur. Bu isimlendirmelerin, bir mezhebin salikleri tarafından, muhalif diğer mezhep mensuplarını kötülemek amacıyla, ya da başka nedenlerle yapılmış olduğunu görmekteyiz. Yine İslam Mezhepleriyle ilgili kaynaklarda geçen ve fakat aynı görüşte olan mezheplerin bir kısmı, farklı isimler altında ele alınmaktadır.

Diğer taraftan müelliflerin çoğu, eserlerini ya mensubu bulunduğu mezhebin görüşlerini yaymak, ya da muhalifi olduğu mezheplerden sakındırmak amacıyla yazmışlardır. Muhalif mezheplere her zaman objektif yaklaşmak da mümkün olamamıştır.

Bir mezhep hakkında sıhhatli bilgi elde edebilmek için o mezhebe mensup müelliflerin eserlerini de incelemek ve bir karşılaştırma yapmak gerekmektedir. Aksi halde o mezhep hakkında verilecek hüküm asla sağlıklı olmayacaktır.

Çalışmamızın asıl konusunu teşkil eden Fahrüddin er-Râzî'nin İslam mezheplerini tasnifine gelince O, *İ'tikâdâtü Fıraki'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn* adlı eserinde yüzü aşkın mezhepten bahsetmektedir. Bu da, Râzî'nin Hz. Peygamber'in yetmişüç fırka hadisindeki sayıyı kesretten kinaye olarak anladığına işaret etmektedir. Ayrıca O'nun, mezhepleri bu sayıda dondurmanın mümkün olamayacağını ifade etmesi, kendi görüşünü de net olarak ortaya koymaktadır.

Burada dikkatimizi çeken diğer bir husus da, Râzî'nin bu eserini, sanki Şehristânî'nin el-Milel'ine nazire olarak yazmış olmasının mümkün olabileceğidir. (bkz. s.) Şayet böyle bir ihtimal var ise, O'nun bu konuda başarılı olduğunu zannetmiyoruz. Zira el-Milel, bugün tüm dünyüca tanınmış gerek sosyolojik ve gerekse tarihi değerlendirmelerinin orijinalliği herkes tarafından kabul edilmiştir. Belki Râzî'nin eseri, mezhepleri tanıtmada kısa ve öz bilgiler ve başka kaynaklarda rastlamadığımız yeni mezheplerin varlığından haber vermesi gibi bazı orijinal taraflarının bulunduğu söylenebilir. Ayrıca her iki eser metod bakımından farklı olup, muhteva bakımından yakınlık arzeder. Ancak onu el-Milel ile her yönüyle kıyaslamanın yanlış olacağı kanaatindeyiz.

Belki Râzî, firkalar hakkında çok özlü bilgiler vermek ve o firkaların en çarpıcı görüşünü nakletmek suretiyle eserine bir değer kazandırmıştır diyebiliriz.

Râzî'nin eserinin diğer bir orijinalitesi de, Süfiyye firkalarına müstakil bir başlık altında yer vermesidir. Çünkü ondan önceki mezhepler tarihçileri kısmen de olsa Süfi hareketinden bahsetmekle beraber, hiçbiri onları ayrı bir fırka olarak kabul etmemişlerdir.

İ'tikâdât'a önem kazandıran diğer bir husus ise, muhtevasında İslam dışı sayılan firkalara ve dinlere ayrıca yer vermesidir. Hatta eserde gerek meşşâi ve gerekse diğer filozofların görüşlerine de kısaca yer verilmiştir.

Sonuçta çalışmamız bir bütün olarak ele alındığında, Râzî'nin mezhepler ile ilgili *İ'tikâdâtü Fıraki'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn* adlı eserinin bu ilimle uğraşan kişiler için klasik kaynaklardan sayılabilecek önemli bir eser olduğunu söylemek mümkündür.

BİBLİYOGRAFYA

-AHMET EMİN;

Fecru'l-İslam, Beyrut, 1975.

-BAĞDADI, Ebu Mansur Abdulkahir b. Tahir b. Muhammed;

el-Fark Beyne'l-Firak, çev: E.Ruhi Fiğlalı, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara,

1991.

-BEDEVİ, Dr. Abdurrahman;

Mezahibu'l-İslamiyyin, Daru'l-İlmi'l-Mollayin, Beyrut, 1983.

-CERRAHOGLU, Prof.Dr. İsmail;

Tefsir Tarihi, D.İ.B. Yayınları, Ankara, 1988.

-CÜRCANİ, Ali b. Muhammed b. Ali Seyyid Şerif;

Şerhu'l-Mevakif, İstanbul, 1239.

Kitabu't-Ta'rifat, thk: İbrahim el-Ebyari, ts ve yrz.

-ÇAĞATAY, Prof.Dr. Neşet, Prof.Dr. Çubukçu, İ.Agah ;

İslam Mezhepler Tarihi, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara,

1985.

-DAVUDİ, Şemsüddin Muhammed b. Ali b. Ahmed;

Tabakatu'l-Mufessirin, thk: Ali Muhammed Ömer, Mektebetu'l-Vehbe, Kahire,

1972.

-EBU DAVUD, Süleyman b. el-Eş'as;

Sünen-i Ebu Davud, İstanbul, 1983.

-EBU'L-MEALI, Muhammed el-Hüseyni el-Alevi;

Kitab Beyanu'l-Edyan, Farsça'dan Arapça'ya çev: Yahya el-Hassan, Ezher Üniv.

Edebiyat Fak. dergisi C.19, Sayı.1.

-EBU ZEHRİ, Muhammed;

İslam'da İtikâdi Mezhepler Tarihi, çev: H.Karakaya, K.Aytekin, Hisar Yayınları,

İstanbul, ts.

-ELMALILI, Hamdi Yazır;

Hak Dini Kur'an Dili, İst, 1993.

-EŞ'ARİ, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail;

Makalâtu'l-İslamiyyin ve İhtilafı'l-Musallin, neşr: Helmut Ritter, Pakistan, 1980.

-FİĞLALI, Prof.Dr. Ethem Ruhi;

Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri, Selçuk Yayınları, Ankara, 1990.

İmamiyye Şiası, Selçuk Yayınları, Ankara, 1984.

-GİRİDİ, Sırrı;

Arau'l-Milel, Dersaâdet Yayınları, İstanbul, ts.

-HAYYAT, Ebu'l-Hüseyin Abdurrahim b. Muhammed b. Osman el-Mu'tezili;

El-İntisar ve'r-Reddu Ala İbn Ravendi el-Mulhid, Mektebetu's-Sekafeti'd-

Diniyye, Kahire, 1988.

-İBNU'L-CEVZİ, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali;

Telbisu'l-İblis, Mektebetu'l-İslami, Beyrut, 1994.

-İBNEBİ USAYBİA, Muvaffakuddin Ebu'l-Abbas Ahmed b. el-Kasım;

Uyunu'l-Enbâ' fi Tabakâti'l-Etibbâ, Beyrut, ts.

-İBNU'L-HACER, Şihabuddin Ebi'l-Fazl Ahmed b. Ali el-Askalani;

Lisanu'l-Mizan, Beyrut, 1986.

-İBNU'L-HALLIKAN;

Vefayatu'l-A'yan ve Enbau Ebnal'z-Zaman, Beyrut, 1977.

-İBN HAZM, Ebu Muhammed Ali el-Endültisi ez-Zahiri;

Kitabu'l-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehval ve'n-Nihal, Mektebetu'l-Müsenna, Bağdad, ts.

-İBNU'L-'İBRİ;

Tarihu'l-Muhtasari'd-Duvel, Lübnan, 1983.

-İBNU'L-'İMAD, El-Hanbeli;

Şezeratu'z-Zeheb, Daru'l-Fikr, 1929.

-İBNU'L-KİFTİ, Cemaluddin Ebu'l-Hasan Ali b. Yusuf;

Ahbaru'l-Ulema bi Ahbari'l-Hükema (*Tarihu'l-Hükema*), Kahire, 1326.

-İBN MACE, el-Hafız Ebu Abdillah Muhammed b. Zeyd;

Süneni İbni Mace, Beyrut, ts.

-İBNU'L-MUNZİR, Ebu'l-Fadl Cemaluddin Muhammed b. Mükrem;

Lisanu'l-Arab, Daru'l-Fikr, Beyrut, ts.

-İBNU'L-MURTAZA, Ahmed b. Yahya el-Mu'tezili;

el-Fırak ve Tabakatu'l-Mu'tezile, thk; Ali Sami en-Neşşar ve Usamuddin Muhammed Ali, Daru'l-Matbaati'l-Camia, Mısır, 1972.

-IBN NEDİM;

el-Fihrist, Beyrut, ts.

-İSFEHANİ, Ebu'l-Kâsım el-Hüseyin b. Muhammed Ragıb;

el-Müfredât fi garibi'l-Kur'an, Mısır, ts.

-İSFERAINİ, Ebu'l-Muzaffer;

et-Tebşir fi'd-Din, Alemu'l-Kütüb, Beyrut, 1983.

-İZMİRLİ, İsmail Hakkı;

Yeni İlmî Kelâm, Evkaf-ı İslamiyye Matbaası, İst, 1339.

-GAZZALİ, Ebu Hamid;

el-Munkız mine'd-Dalal, çev:Salih Uçan, Kayhan Yayınevi, İst, 1990.

-GOLDZİHER, Ignaz;

el-Akide ve's-Şeria fi'l-İslam, Arapçaya çev: Muhammed Yusuf- Ali Hasan Abdulkadir, Beyrut, 1946.

-GÖLCÜK, Prof.Dr. Şerafeddin;

Kelâm Tarihi, Esra Yayınları, Konya, 1992.

-KADI ABDULCEBBAR;

Şerhu'l-Usull'l-Hamse, Mektebetu Vehbe, Mısır, 1988.

-KETTANİ, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ebi'l-Feyz Ca'fer el-Hasani;

Nazmu'l-Mütenasir Fi'l-Hadisi'l-Mütevâtir, Daru'l-Maarif, Halep, ts.

-MALATİ, Ebu'l-Hüseyin Muhammed b. Ahmed b. Abdurrahman eş-Şafii;

et-Tenbih ve'r-Red ale'l-Ehvai ve'l-Bid'a, Mektebetu'l-Maarif, Beyrut, 1968.

-MUBAREKFURİ, Ebu'l-Alâ Muhammed b. Abdurrahman b. Abdurrahim;

Tuhfetu'l-Ahvezi bi Şerh-i Cevami't-Tirmizi, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1990.

-NEVBAHTİ, Ebu Muhammed el-Hasan b. Musa;

Fıraku's-Şia, Matbaatu'd-Devle, İstanbul, 1931.

-RAZİ, Fahrüddin;

El-Muhassal, çev: Hüseyin Atay (Kelâma Giriş), Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1978.

Münazaratu Fahrüddin er-Râzî, thk: Fethullah Huleyf, Daru'l-Meşrik, Beyrut, 1966.

İ'tikadatu Fıraki'l-Müslimin ve'l-Müşrikin, thk: Ali Sami en-Neşşar, Kahire, 1938.

-SUPHİ SALİH;

İslam Mezhepleri ve Müesseseleri, Çev: İbrahim Sarmış, Düşünce Yayınları, İstanbul, 1981.

-SABUNİ, Nureddin;

El-Bidaye, çev: Prof.Dr. Bekir Topaloğlu (Maturidiyye Akaidi), Ankara, ts.

-SUBKİ, Tacuddin Ebi Nasr Abdulvahhab b. Takiyuddin;

Tabakatu's-Şafiyye, Mısır, 1964.

-ŞATIBİ, Ebu İshâk İbrahim b. Musa b. Muhammed el-Luhami el-Gırnati;

el-İ'tisam, Mektebetu't-Ticariyye, Mısır, ts.

-ŞEHRİSTANİ, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdulkerim;

el-Milel ve'n-Nihal, Daru's-Surur, Beyrut, 1948.

-ULUDAĞ, Süleyman;

Fahreddin Râzî, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1991.

-TAŞKÖPRÜZADE, Ahmed b. Mustafa;

Mevzuatu'l-Ulum, Sad: Mü'min Çevik, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1966.

-TİRMİZİ, Ebu Muhammed b. İsa b. Sevre;

El-Camiu's-Sahih Sünen-i Tirmizi, Mısır, ts.

-TOPALOĞLU, Prof.Dr. Bekir;

Kelâm İlmi Giriş, Damla Yayınları, İstanbul, 1988.

-WATT, Montgomery;

İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri, çev: Prof.Dr. E.Ruhi Fiğlalı, Umran Yayınları, Ankara, 1981.

-YÖRÜK, Yrd.Doç.Dr. İsmail;

Seyyid Şerif Cürcani'ye Göre İslam Mezheplerinin Tasnifi, (Basılmamış Makale).

-ZEHEBİ, Şemsuddin Muhammed b. Ahmed;

Mizanu'l-İ'tidal, thk: Ali Muhammed Becavi, Mısır, 1963.

-ZERKAN, Muhammed Salih;

Fahruddin er-Râzî ve Arauhu'l-Kelamiyye ve'l-Felsefiyye, Daru'l-Fikr, Kahire, 1963.

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM
BOKUMANTASITON MEBL